

Croatica XXX – 49-50, Zagreb

Izborna znanstvena rasprava

Mateo Žagar

PUNKTUACIJA U NAJSTARIJIM
HRVATSKOGLAGOLJSKIM TEKSTOVIMA

UDK 808.62-02

Na temelju suvremenih grafolingoističkih istraživanja koja razlikuju jezikoslovni pristup grafijskim sredstvima (grafematika) od onog koji se bavi posebnostima vizualne organizacije tekstuere (grafetika), u radu se procjenjuju višestruke funkcije punktuiranja starih tekstova, posebice hrvatskoglagoljskih.

Iako se točkice kao sredstvo pismovnog izraza upotrebljavaju u mnogim pismima, grafolingvistička procjena funkcije punktuacijskih znakova razlikovat će se i s obzirom na pisanje kojim se određeni tekst oblikuje (pismovni tip, alfabet), ali i s obzirom na vrijeme kada je nastao. Štoviše, dvojbe o tome odražava li puntuacija¹ ponajprije grafematičku ravan ili grafetičku, vrlo su žive u lingvističkim radovima koji se bave suvremenim pismovnostima.² Nacionalne filologije, odnosno dotični pravopisi i gramatike, različito rješavaju spomenuti odnos u pogledu interpunkcije. U njemačkoj se filologiji naprimjer razgođivanje uvriježeno ne svrstava u probleme koje rješava pravopis, nego u tzv. »rečenične znakove«, razmještaj kojih podliježe lingvističkim zakonitostima.³ U suvremenom pak hrvatskom pravopisanju naslijeđene su nesigurnosti između tzv. logičkih i gramatičkih načela pravopisanja.⁴ Prema prvima, ortografija bi se zapravo znatnije naslanjala na audi-

¹ Opredjeljujemo se ovdje za neutralniji termin »puntuacija«, jer je »interpunkcija« umnogome zauzeta suvremenim stanjem, odnosno gramatičkim i logičkim rasporedom. U hrvatskologoljskim tekstovima, osobito u najstarijim fragmentima, očitovat će se i druge funkcije.

² Navest ćemo ovdje važne zamjedbe R. Baudusch, jer spominje i intonacijska načela koja su vrijedila u staroslavenskoj puntuaciji: »Ebenso wie die ursprüngliche Aufgabe der Grapheme primär darin bestand, die Phoneme der gesprochenen Sprache abzubilden, so bezog sich auch die Interpunktion in ihren Anfängen vorwiegend auf entsprechende Gliederungselemente gesprochener Äusserungen; ihre Funktion war es, Rhythmus, Melodie und Pausen ins Optische zu übertragen, um als Hilfsmittel beim lauten Lesen zu dienen. /.../ Dieses intonatorische Prinzip der Interpunktion spielt jedoch in der Gegenwart nur noch eine sehr geringe Rolle. Die Funktion der Interpunktion in den meisten europäischen Sprachen änderte sich grundlegend mit der Erfindung des Buchdrucks. An die Stelle eines Vorlesers trat der stille Leser, dem die Satzzeichen nicht in erster Linie eine Anweisung für das sinngemäße Lesen geben, sondern dem sie die unmittelbare Sinnerfassung erleichtern sollten. (...) Die Interpunktion dient damit heute in erster Linie der Erfassungsfunktion der Schreibung im Interesse des Lesenden. Im Rahmen der geschriebenen Sprache ist sie als graphisches Teilsystem mit relativer Autonomie zu betrachten, da sie dem Lesenden semantische Informationen unmittelbar, ohne Bezug auf lautliche Entsprechungen, vermitteln kann.« BAUDUSCH 1988 : 104

³ BEHRENS 1989

⁴ U američkoj se filologiji, analogno navedenome, razlikuje tzv. »otvoreni« način od »zatvorenoga«. U suvremenim se engleskim tekstovima radije primjenjuje prvi: »The function of a punctuation mark is the basis for the rules governing its use and should be the basis for determining whether or not it is needed. The modern tendency is to punctuate to prevent misreading (open style) rather than to use all punctuation that the grammatical structure will allow (close style). Although the open style results in a more inviting product, it does allow subjectivity, perhaps arbitrariness, in the use of some marks, for example, the comma and hyphen.« (McCASKILL 1999) I engleska pak pravopisna tradicija, od XVI.st., kada je ondje prvi put zabilježen sam termin »puntuacija«, razlikovala je u praksi spominjana dva polazišta: »Elocutionary school, following late medieval practice, treated points or stops as indications of the pauses of various lengths that might be observed by a reader, particularly when he was reading aloud to an audience; the syntactical school which had won the argument by the end of the seventeenth century, saw them as something less arbitrary, namely, as guides to the grammatical construction of sentences. Pauses in speech and breaks in syntax tend in any case to coin-

tivni, izgovorni tekstni ostvaraj, po svoj prirodi posve individualiziran (npr. ondje gdje ostvarimo ili »čujemo« stanku, uvrstit ćemo zarez), dok bi prema drugima ortografija što čvršće uvažavala općejezična gramatička pravila, što naravski znači i jednosmislenu i provjerljiviju uporabu, pri čemu je dako malo što prepušteno dogovaranju. Gledano povijesno, stanje je još složenije: upravo zbog svoje teško uhvatljive (ne)lingvističke prirode, razgodivane zahtijeva prilično visok stupanj standardizacije. Međutim, u tzv. »predstandardizacijskim razdobljima« pojedinih pismovnih zajednica očigledna je nestabilnost rješenja, pa odatle, pri tumačenju grafijske organizacije tih tekstova, i nesigurnosti pri procjeni funkcionalnosti kojeg punktuacijskog znaka. Takva procjena često se utječe grafostilistici, koja ni sama, upravo zbog nedefiniranih pravila ili barem tendencija, nije lako iščitljiva, i u koju ulazimo ponajprije kroz svoje vlastito doživljajno iskustvo teksta koji nas zanima.

Peter je Gallmann svoj opis grafičkih sredstava pisanog jezika temeljio uglavnom na suvremenim pisanim tekstovima.⁵ U nastojanju da primijenimo njegovu cjelovitu grafolingvističku opisnu mrežu na naše tekstove, najveća nam je metodološka poteškoća bila nepodudarnost u punktuacijskom inventaru. Grafički inventar, naime, u glagoljskim tekstovima (baš kao i kod svih tako starih, ćiriljskih, grčkih, pa i latinskih tekstova) nije bio toliko bogat, a ni standardiziran, kao u tekstova našeg doba. Glagoljski tekstovi sadržavaju ponajprije točku (u nekoliko kombinacija), ponekad različito smještenu (najčešće stoji u sredini retka, ali katkad i drugačije, npr. pri dnu, ili priljubljena uz prethodno slovo...). Tek će proučenost pravilnosti u distribuciji svake pojedine kombinacije točaka odgovoriti na pitanje koliko je riječ o zasebnim znakovima (ovisno o tome postoji li funkcionalna razlika između dvotočja, trotočja, četverotočja /.../?), a koliko su posrijedi samo grafetičke varijante istog interpunkcijskog znaka.⁶

Točku je Gallmann, zajedno s ostalim interpunkcijskim znakovima suvremenog pisanja (uskličnik, upitnik, zarez, dvotočje, točka-zarez, crtica/povlaka, apostrof, navodnici, zgrade), razlučujući grafemske klase, svrstao u tzv. »pomoćne znakove«, unutar nadređene skupine grafema (u užem smislu), uz slova, brojeve, posebne znakove (#, %, &, =...)⁷ Kroz funkcionalnu optiku, interpunkcijski su znakovi svrstani u tzv. granične signale (uz bjeli-

cide; and although English-speaking writers are now agreed that main purpose of punctuation is to clarify the grammar of a text, they also require it to take account of the speed and rhythm of actual speech.« Usp. *BROWN 1993: 79*

⁵ *GALLMANN 1985*

⁶ Odatle i teškoće u transliteraciji. O procjeni funkcionalnosti spomenutih inačica, odnosno ograničenosti njihovih znakovnosti, ovisit će, u mnogim transliteracijskim školama, i poštivanje njihova izvornog oblika. Drugim riječima, posrijedi je pitanje, hoće li i »trotočje« odnosno »četverotočje« transliterirati doslovno, istim brojem točnika, ili će pak biti dovoljno jednom?

⁷ *GALLMANN 1985: 11-13*

ne, velika slova...), koje bitno obilježavaju - kako Gallmann ističe - »komocijski« motivi, a svrha im je olakšati brzo razumijevanje teksta.⁸ Nadalje, riječ je o podvrsti unutar graničnih znakova koja podrazumijeva razdvajanje (»Abgrenzen«), a ne izdvajanje koje karakterizira drugu podvrstu, tzv. »Ausgrenzen« (npr. navodni znakovi, kurziviranje...). Tek nakon takve formalne i funkcionalne razdiobe Gallmann razmatra načela na temelju kojih se provode razgraničenja u tekstu, i svodi ih na dvije kategorije, koje već i očekujemo: semantičku i gramatičku. Uporabu točaka svrstava, prema stanju u suvremenim pravopisima, samo u drugu navedenu kategoriju (»Der Punkt ist das nichtmarkierte Schlusszeichen auf Satzebene. Er schliesst alle Ganzsätze ab, die der Schreiber nicht mit einem andern Zeichen versehen will.«⁹), a prema podjeli graničnih signala s obzirom na jezičnu razinu (tekstna, sintaktička, leksemna, morfemska), točke motri samo unutar prve (dakle kao razdjelnice teksta na rečenične dijelove). Točka se dakle u suvremenim pravopisima, za razliku od starih, ne može pojaviti kao granično sredstvo unutar manjih tekstnih jedinica, npr. unutar rečenice. Tu se u istu svrhu upotrebljava zarez, te točka-zarez. U semantičkim pak okvirima u svrhu razdvajanja nalazimo dvotočku, crticu odnosno povlaku. Štoviše, piše Gallmann, česti su i nestandardizirani znakovi: strelice, kružići i sl. U svrhu izdvajanja pak koriste se u paru: zarezi, crtice, navodnici. Prema ovom preciznom opisu, jedna od najvećih razlika, između inventara u suvremenim pravopisima i u starih, ponajprije glagoljičkih, kojima se sada ponajprije bavimo, prepoznaje se, kod ovih drugih, u nepostojanju pravopisnih znakova za prepoznavanje rečenične namjere (»Satzintention«¹⁰): upitnika, uskličnika.

Gallmanov opis grafičkih sredstava, najiscrpniji u suvremenoj grafolin-gvističkoj literaturi, dobro je polazište za razmatranje sveukupnih ortografijskih rješenja u našim tekstovima, pa tako - što smo netom nastojali pokazati - i na interpunkcijskom terenu.

Budući da vizualno uređivanje glagoljskih tekstova svoje izvorište ima u grčkome modelu, i ovdje je nužno pogledati tamošnje stanje.

Puntuacija u grčkim tekstovima

Puntuacijsko stanje u srednjovjekovnim grčkim tekstovima umnogome će slijediti praksu još starijih razdoblja. Odmah je razvidno kako se tamošnja funkcija puntuacijskih znakova temeljno razlikuje od funkcije u suvremenim tekstovima, o čemu smo maloprije svjedočili. Puntuacijska uloga (točke, dvotočja, trotočja) u spomenutim srednjovjekovnim tekstovima jest međusobno razdvajanje riječi odnosno njihovih skupina, pri čemu ta razdioba

⁸ »Grenzsignale sind graphische Mittel, die dem Leser das Segmentieren von Graphemketten erleichtern.« GALLMANN 1985: 28

⁹ GALLMANN 1985: 41

¹⁰ GALLMANN 1985: 203-212

često ne počiva na logičko-sintaktičkoj osnovi. A na čemu u tim slučajevima počiva, malo je odgovora.¹¹ Očigledno je da se u mnogo čemu preklapa s funkcijom bjeline u tekstu, odnosno s prekidanjem kontinuiranog pisanja, koje također često nema svoj oslonac na sintaktičkoj organizaciji. Prema tomu, važno je uočiti da je puntuacija znatno starije sredstvo od bjelina. Za usporedbu s glagoljskim pisanjem važno je uočiti kako je načelo *scriptura continua* puno predvidljivije i pravilnije u liturgijskim tekstovima, nego u onima izvanliturgijske nakane. Presuđuje mislimo odnos prema tradiciji, uvijek puno jači u tekstovima svečanoga, obilježenoga karaktera, pisanima pretežito uncijalnim pismovnim tipovima. U tekstovima pak pisanima minuskulnim varijantama s vremenom je uspostavljana veća sloboda (što se ogleda i prema samoj grafičkoj izvedbi tekstone), pa se prema tomu lakše uvlače i korisne novine, baš kao što je to razdvajanje riječi/združenica.¹² To jednim dijelom može biti potkrepa tezi E. E. Granstrem koja je isticala upravo minuskulni karakter hrvatskoglagojskih četverolinijskih tekstova. Upozoravamo ipak da je rastavljanje riječi (uvrštavanje bjelina) zahvatilo i uncijalne/ustavne tekstove, pa da ovaj pokazatelj nipošto ne može imati veliku dokaznu vrijednost u svrhu spomenute hipoteze. Pa i kad bismo priznali tom snažnom i brzom procesu uvrštavanja bjelina u našim glagoljskim tekstovima XIII. st. minuskulnu obilježenost, to nipošto ne znači da je i samo minuskulno. Sama simetrija slova, duktus, njihov smještaj u recima, te grafički odnos redaka, proreda i margina svakako govori u prilog konačnoj definiciji hrvatskoglagojskog pisma od polovice XIII. st. pa nadalje, kao ustavnog (pogotovu od kada, najkasnije u XIV. st., dobije i svoju kurzivnu inačicu).

Za uočavanje pravilnosti u razvoju puntuacije važno je vratiti se dalje u prošlost. U *klasičnom* je *grčkom pisanju* najprepoznatljivija snažna potreba samo razdvajanjem većih tekstnih jedinica, odlomaka. Prije pojedinih, na početku retka, još u Aristotelova doba kad još nije bilo inicijala, u grčkim se tekstovima postavljala razdvojna vodoravna crtica (ili pak »klin«, χ , γ) nazvana *paragraphos*. Njoj je međutim - kako upozorava Thompson - prvotna funkcija bila zaključivanje prethodnoga poglavlja, a ne naznaka narednoga. Isticanje pak inicijala, kao signala tekstne razdvojenosti, isprva tek izvučenih u marginu, a zatim i povećanih, pripada srednjovjekovlju.¹³

¹¹ Još je E. M. Thompson istaknuo: »This, however, is not punctuation in the sense in which we use the term - the system whereby sentences are marked out, and the sense of the text is made clear.« Ostaje, međutim, pitanje čemu točkice služe ako ne pospješanju razumijevanja, tj. čitanja teksta. *THOMPSON 1901: 67*

¹² »When the minuscule writing came into use as the literary hand, separation of the words from one another gradually followed; but never was this system fully perfect.« Kako u Thompsonovoj knjizi također stoji, u takvu »nagrizenu« kontinuiranu pisanju - prijedlozi su, slično stanju u hrvatskoglagojskim tekstovima, najduže ostali priključeni slijedećoj riječi. *THOMPSON 1901: 67*

¹³ *THOMPSON 1901: 68*

Što se samih točaka tiče, najranije je u grčkim zapisima, još prije Platonova doba, zabilježeno - dvotočje, nerijetko u kombinaciji s horizontalnom crticom (potezom),¹⁴ za razdvajanja unutar odlomka.¹⁵

Znatno veće puntuacijske pravilnosti i znakovne razvedenosti (i na razinama nižima od obilježavanja kraja odlomka), što bi se moglo nazvati i pravim početkom interpunkcije, prepoznaju se u tekstovima aleksandrijskog bibliotekara Aristofana iz Bizanta, nastalima u III. st. pr. Krista: npr. visoko postavljena točka (*colon*) odgovarala bi današnjoj uporabi točke na kraju rečenice, točkica na dnu retka (*periodos*) našoj točki-zarezu (*semicolon*), a točka u sredini retka zarezu (*comma*). Razlikovno je sredstvo dakle samo »visinski« položaj točke. Istodobno, s češćom uporabom točaka, jasno prepoznatljivima u visokom majuskulnom pismu, jačala je i potreba da se kraj odlomka odnosno poglavlja snažnije obilježi, najčešće dvotočjem ili trotočjem, s crticom (potezom) ili bez nje (: , ~ , .:). Suvremena literatura dopunjuje vremensku procjenu smisaonog razdjeljivanja: tako Julian Brown napominje kako su u nekoliko zapisa još prije V. st. pr. Kr. sintaktičke jedinice (*phrases*) ponekad bile razdvojene nizom od dvije ili tri točke.

Brownova također ističe kako se Aristofanov precizirani puntuacijski sustav u daljnjim, srednjovjekovnim (kršćanskim, bizantskim) grčkim tekstovima vrlo rijetko koristio.¹⁶ To je dakako označavalo odustajanje od precizne smisaone artikulacije teksta u primjerene jedinice, odnosno uskraćivanje pomoći čitatelju koja je na neki način bila već na raspolaganju. Razloge tomu treba tražiti u promjenama sveukupnih okvira pisanja, od socijalnih, kulturoloških pa do grafolingvističkih, koje donosi smjena konkretnih epoha. Dakle, u srednjovjekovnom uncijalnom pisanju (u pogledu puntuacije retardiranom u odnosu na klasičnu tekstovnu organizaciju), koje ponajviše moramo imati na umu razmatrajući uzore, ne samo ćiriličkog pisanja, nego i glagoljičkog, koristila se samo jedna točkica, smještena - uz neznakovite iznimke - u sredini retka, također u svrhu logičko-sintaktičke raščlanjenosti,

¹⁴ Usput podsjećamo da ćemo upravo takav način punktuiranja zabilježiti i u našim glagoljskim tekstovima.

¹⁵ Kao najstariji dokument u kojem je prepoznata puntuacija, Thompson navodi tzv. »Artemisia papyrus« koji se čuva u Beču, ali ne spominje vrijeme iz kojega taj spomenik potječe. Iz konteksta se daje zaključiti da je vjerojatno posrijedi vrijeme još prije Platona. S druge pak strane, prvi primjeri upotrebe točkica za razdjeljivanje unutar poglavlja potječu iz II. stoljeća pr. Krista.

¹⁶ Gardthausen štoviše tvrdi kako se sav interpunkcijski spektar u srednjovjekovnim uncijalnim tekstovima sveo svega na jednu ili tri točkice: »Die Interpunctionssystem der Uncialhandschriften des Mittelalters ist sehr einfach entweder durch einen oder drei Punkte gekennzeichnet. Allein man würde doch den Schreibern dieser Zeit zuviel Gelehrsamkeit zutrauen, wenn annehmen wollte, sie hätten noch die Regeln des Aristophanes von Byzanz angewendet.« GARDTHAUSEN 1913: 404

no daleko od pravilnosti prepoznate u klasičnom grčkom dobu.¹⁷ Između većih tekstnih cjelina, odlomaka, izbor je bio znatno veći: kombinacije dviju, triju, četiriju... točkica. Upravo u stoljećima najbližima reformiranju grčkog pisma za Slavene, VIII. i IX., u punktuacijski inventar uvršten je i zarez (*Komma*).¹⁸ Vrijedna je ovdje spomena i napomena kako je često točkice upisivao korektor (ili sam pisar pri korekturi) u uspostavljen prazan prostor (bjelinu),¹⁹ te kako se preostao prazan prostor kraj retka, u veličini jednog, dva ili više slovnih mjesta (ponaprije nakon svršetka odlomka), najčešće ispunjavao točkicama ili horizontalnim potezima. Zanimljiva je Gardthausenova zamjedba o punktuiranju u najstarijim grčkim minuskulnim tekstovima. On, naime, tvrdi kako se u najstarijim minuskulnim tekstovima interpunkcija koristila vrlo rijetko, »samo iz krajnje nužde«.²⁰ Iz nedavnog citata Brownove vidljivo je da će se i u tim tekstovima razmjerno brzo uvlačiti punktuacija. Spomenimo još na kraju ovog potpoglavlja kako se sredinom X. stoljeća u grčkim tekstovima očitovao i poseban znak pitanja: **?**, **?**. Analiza našega glagoljičkoga korpusa, međutim, nije prepoznala takvu intencijsku ulogu punktuacije.

Puntuacija u latinskim tekstovima

Iako vizualna tekstna organizacija staroslavenskih, glagoljičkih i ćiriličkih tekstova počiva na grčkom uzoru, baš kao i njihov alfabetski ustroj, nužno je uspostaviti i odnos prema punktuaciji u istodobnim latinskim spomenicima, osobito u beneventanskim, za koje se pretpostavlja da su izvršili stanoviti utjecaj na promjene koje su zahvatile hrvatskoglagoljičke tekstove u XII. i XIII. stoljeću.

Kao što su Rimljani posredno preuzeli od Grka slovni sustav (kasnije ga znatno izmijenivši), takvu je sudbinu imala i punktuacija, u obliku točke

¹⁷ Neobičnim nam se doima nespominjanje dvije točkice za logičko-sintaktičku artikulaciju. Odnosno, neobično je da bi hrvatskoglagoljski tekstovi, koji upravo obiluju dvotočjem, slijedili uzus klasičnog grčkog pisanja, a ne srednjovjekovnog.

¹⁸ *GARDTHAUSEN 1913: 406*; Nije posve jasno koliko dosljedno ti zarezi odvajaju sintagme, odnosno izgovorne skupine riječi. Pojam »zareza« sugerira samo krupniju sintaktičku organizaciju.

¹⁹ »Der c. Vatic. drückt die Interpunction... meist durch einen kleinen Zwischenraum, der c. Sin. zuweilen durch einen Punkt in der Mitte der Buchstaben, noch öfter aber durch kleine Zwischenräume aus, welche der Corrector öfters zur Beifügung von Punkten benutzen hat.« *GARDTHAUSEN 1913: 404*; Ističemo ovaj navod, jer nam je ovdje jedina teorijska potkrepa o provođenju svojevršne korekture »finalnog proizvoda«, bez obzira na to je li to bio sam pisar ili neka druga pismena osoba: njegov suvremenik, ili čak neki mlađi čitač. Dakako, to podrazumijeva i razliku tih korektura s obzirom na stupanj obveznosti: mlađi čitač će to svakako činiti »na svoju ruku«, prilagođujući punktuacijske običaje i uzusu svoga vremena.

²⁰ »Die Interpunction der ältesten Minuskelhandschriften beschränkt sich übrigens auf das Notwendigste« *GARDTHAUSEN 1913: 405*

ili točaka u različitim položajima. Potkraj I. st. poslije Kr. točkica je već obilježavala sintaktičku ulomljenost, a promjena odlomaka signalizirana je izvlačenjem prvog slova ili prva dva u marginu. Između IV. i VI. st. napuštena je spomenuta, najstarija, funkcija točkica. Razmak između rečenica označavao se praznom bjelinom, i točka se tek slučajno na tome mjestu mogla naći.²¹ Jedine knjige koje su u to vrijeme bile dosljedno punktuirane bili su prijepisi Vulgate, jer je sam Sv. Jeronim prevodeći Bibliju primijenio punktuacijsko načelo »per cola et commata«, prema kojemu je tekst razgođen na rečenice, a što se oslanja na rukopise retoričara Demostena i Cicerona, koji su bili posebno razgođeni, s obzirom na funkcionalnu vrstu rukopisa namijenjenog glasnom i preciznom čitanju.²²

Razdioba, ponešto različita od one koju je još bio predlagao Aristofan iz Bizanta, u svojoj trojnoj osnovi vrijedila je i u srednjovjekovnim latinskim tekstovima (*subdistinctio* - današnji zarez, točka na osnovnoj liniji; *distinctio finalis* - kraj izrečene misli/rečenice, točka uz gornju liniju; *distinctio media* - današnji točka-zarez, točka na sredini retka), no posve iznimno: »uputstva starih gramatičara nisu se u skriptorijima naročito poštovala.«²³ U tekstovima pisanima minuskulnim varijantama punktuacija je isprva bila još nedosljednija. U takve tekstove postupno su se uvađali i kratki potezi odnosno zarez, koji su katkad sami, a katkad u kombinaciji, »pružali veću mogućnost za plastičnije izražavanje čitanog teksta«. No, i tomu unatoč, »teško je utvrditi punu zakonitost u njihovoj upotrebi.«²⁴

Kao što znamo, od VII. st., kada se latinskim znatno počinju koristiti i narodi kojima je taj jezik stran, i kad se formira poseban karolinški tip latiničkog pisma (minuskulnog ishodišta), i riječi se počinju međusobno odvajati bjelinama. Pri razdvajanju više ne sudjeluju točkice, jer je bjelina, u tu svrhu, postala samostalnim znakom (jednosložne riječi konačno su se odvojile od slijedeće tek u XIII.st.). Točkice su se pak specijalizirale kao znakovi sintaktičke raščlanjenosti, i to za nižu razinu razdjeljivanja. Osim njih, koje bi označavale »kratak predah«, koriste se i kombinacije točke i zarez (; , . , ;) za »dug predah«, a od VIII. st. uporabljuje se i svojevrsan upitnik (؟).²⁵ Karolinška pismenost je tako nastavila slijediti interpunkcijski sustav koji je za biblijske i liturgijske tekstove utemeljio Sveti Jeronim.

²¹ BROWN 1993: 81

²² »By phrases«, BROWN 1993: 81

²³ NOVAK 1952: 299

Na takvoj funkcionalnoj razdiobi osobito je inzistirao Izidor Seviljski (g. 560-636), oštro preporučujući svoje suvremenike koji ta pravila ne poštuju. Usp. NOVAK 1952: 300; J. Brown spomenuta načela Izidora Seviljskog smatra ne samo iznimkom u ondašnjoj praksi, nego i drži da njegov »trotični« sustav ponešto zbunjuje, jer točkice uvrštava ne samo između rečenica, nego i unutar njih. Usp. BROWN 1993: 81

²⁴ NOVAK 1952: 300

²⁵ STIPIŠIĆ 1991: 91

U nama osobito zanimljivim beneventanskim tekstovima E. A. Lowe je ustvrdio različito punktuacijsko stanje s obzirom na vrijeme njihova nastanka: prvo, ono iz VIII. i IX. stoljeća, kada još nema stalnog interpunkcijskog sustava, ionako nas manje zanima (najčešći znak je točka, za bilježenje duge i kratke pauze; zatim točka-zarez za kratku stanku, te »uglasti zarez« za označavanje duge stanke na kraju rečenice).²⁶ U nama osobito zanimljivu razdoblju, između IX. i XIV. st., interpunkcijski su znakovi vrlo razvedeni, i slični onima u karolinškim rukopisima, što dakako sugerira razmjerno visok onodobni stupanj standardizacije punktuacijskih rješenja. Razlikuju se: trotočje, kao oznaka kraja rečenice (u mnogim varijantama, usp. ; , ; , ·· , ·· , /), točka (obično u sredini retka, u funkciji današnjeg zarez ili dvotočke), te znak / sa značenjem zarez.²⁷ Potkraj X. st. počinje se koristiti poseban znak za prekidanje riječi na kraju retka (isprva jedna crtica, a od XIV. do XVIII. st. dvije). Nama je osobito važna tvrdnja Viktora Novaka, prema kojoj se upravo u dalmatinskim beneventanskim spomenicima pojavljuju, za *distinctio finalis* (najnižu razinu) dvije točke jedna ponad druge (:), varijanta kakvu često susrećemo u hrvatskoglagoljskim tekstovima XII. i XIII. st.²⁸ Za *distinctio media* (»današnji zarez i dvotočka«) koristi se točka, a za najkрупnije razdjeljivanje *subdistinctio suspensiva* koristi se točka s kosom crticom ponad (/). Stipišić nadalje naglašava kako razdioba točkica tada ponajprije sledi ritmičke dijelove rečenice, što je i razlikuje od moderne koja, kako već znamo, »označuje njezine logičke ili gramatičke dijelove«.²⁹ Kriteriji razgođivanja oslanjaju se još uvijek primarno na izgovornu jezičnu stranu.³⁰ Do naslanjanja na gramatička načela još će dosta vremena proteći. Sve u svemu, dovoljno materijala za uspoređivanje s interpunkcijskom praksom u našim glagoljskim tekstovima. Može li se, naime, i na ovom planu nastaviti razvijati poznata Novakova teza o morfološkoj vezi između beneventane i uglate glagoljice? Osnovna je razlika koja se uočava - nerazvedenost hrvatskoglagoljskog interpunkcijskog ustroja u odnosu na beneventansku praksu: razlikuju se samo dvije vrste znakova (točka ili dvotočka za nižu razinu) i dvotočje (trotočje...) za obilježavanje granice među odlomcima. No, prije konačne procjene, vrijedi pogledati situaciju i u ćirilčkome korpusu, kontaktno također iznimno važnom. Nudi li se i ondje kakva mogućnost međupisamskog kontakta?

²⁶ LOWE 1914, prema: STIPIŠIĆ 1991: 65

²⁷ Za usporedbu s karolinškim uzusom, usp. BROWN 1993: 82

²⁸ NOVAK 1952: 162

²⁹ STIPIŠIĆ 199: 91

³⁰ Zanimljiva je Novakova napomena oslonjena na razvedeno punktuacijsko stanje u beneventanskim tekstovima, kojom uvodi nov pogled na moguće motive punktuacijske organizacije: »Međutim, treba imati na umu da nije uvek lako razrešiti ceo sistem srednjovekovne interpunkcije prema današnjem, ne samo stoga što je on obeležavao osnovne logične stanke, već je imao zadatak da upozori glasnog čitaoca na modulaciju glasa kod čitanja, što je bilo od naročite važnosti kod liturških knjiga u crkvenoj upotrebi.« NOVAK 1952: 162

Puntuacija u ćirilčkim tekstovima

Zbog pretpostavljenih i potvrđenih snažnih međupisamskih dodira između glagoljice i ćirilice, kako u vrijeme kanonskih spomenika (X. i XI. st.), tako i u XII. i XIII. st., osobito na istočnim hrvatskim prostorima, vrlo je bitno uočiti i ćirilčke puntuacijske posebnosti. Iako je u vrijeme nastanka ćirilčkog pisma grčki puntuacijski sustav, kao što smo vidjeli, bio vrlo razveden, od svih interpunkcijskih znakova koji su bili na raspolaganju, u najstarijim ćirilčkim tekstovima nalazimo samo - točku (.), i to često u kombinacijama (: , ... , • : , • : • : , • : • : • : , • : • : • : , • : • : • : , • : • : • : , • : • : • :) koje su služile kao znak za zaključenje kakvog poglavlja/odlomka. Karski je ustvrdio da ni u južnoslavenskim ni u ruskim spomenicima nema dugo ni zarez, iako ga Grci poznaju - kako smo već istaknuli - bar od IX. st.³¹ On se prvo počeo koristiti u južnoslavenskim ćirilčkim spomenicima, i to «довольно часто в XIV. в. и особенно нашла место под влиянием греков, после орфографической реформы в Волгарии».³² Takvo, u odnosu na tradiciju, reducirano punktuiranje ispunjavalo je temeljito samo jednu funkciju: rastavljanje na logičko-sintaktičke segmente (koji su dakako svoj odvjetak imali i u govorenom ostvaraju): »Tačkom ili, rede, dvema tačkama (:), pre pojave zarez, odvajale su se manje ili veće grupe reči koje nisu morale činiti rečenicu.»³³ Vrlo su nam važne zamjedbe o pisarskim neodlučnostima koje je još jače naglasio E. F. Karskij: »Каких либо логических оснований для употребления точки установить нельзя; она, повидимому, ставится там, где бывает остановка в речи, но часто она употребляется совершенно произвольно, чуть ли не после каждого слова, онога даже посередине иностранного слова, вследствие того, что оно писцу непонятно.»³⁴ Upravo ovi navodi o proizvoljnom upisivanju odnosit će se i na naš glagoljički korpus. U osnovi stoji poseban odnos prema bjelinama, o čemu ćemo govoriti pri obradi našeg materijala.

I Karski kaže kako u starim ćirilčkim spomenicima nalazimo i dvotočku (spominje pritom samo ruske rukopise iz XI. st.³⁵ *Ostromirovo evandjelje*, *Reimsko evandjelje* i dr.), i to na istim položajima kao i jednostruku točku. Upozorava također kako postoji stanovita oblikovna razlika ovisno o tome nalazi li se dvotočka u teksturi ili u naslovima. Vrijeme je pak radilo u korist odabira samo jedne točke³⁶ (ne računamo li oznaku kraja većih tekstnih cjelina gdje dakako stoje kombinacije više točaka), jer u XII. st. nalazimo u ruskim rukopisima samo nju.

³¹ KARSKI 1928: 225

³² KARSKI 1928: 224

³³ ĐORĐIĆ 1987: 183

³⁴ KARSKI 1928: 225

³⁵ Sudeći prema Đorđićevu citatu, isto vrijedi i za južnoslavenske ćirilčke rukopise.

³⁶ Vrlo je važno upozoriti da npr. u Vukanovu evandjelju (oko 1200) stoje na najnižim pozicijama upravo - dvotočke.

Točka se, kako također od Đorđića doznajemo, pisala u sredini retka, sve do XIV. st., kada se u interpunkcijski inventar južnoslavenskih ćiriličkih tekstova uvukao, iz grčkih tekstova, zarez, pa se ubrzo i sama točka spustila na donju liniju.³⁷ Kombinacija triju ili više točaka (:·, ··, ··) označavala je, prema uvriježenu običaju, krajeve tekstnih cjelina, tj. odlomaka ili poglavlja. Treba još istaknuti i Karskijevo upozorenje o različitim punktuacijskim zakonitostima u naslovima, i u teksturi. Na takvo razlikovanje grafetičke organizacije i sami u ovom radu često upućujemo.

Pet'r Ilčev, razmatrajući punktuacijsko stanje u svim »starobugarskim« tekstovima, bez obzira na pismo, predlaže terminološku specifikaciju točke (za koju inače kaže da se nalazi u sredini retka, na tzv. »trećoj liniji«), ponajprije s obzirom na položaj u teksturi: mezoleksa bi tako označavala točkicu između sintagmatskih jedinica, ili između manjih rečenica, a u odnosu prema govorenom jeziku odgovarala bi intonaciji ili pauzi; mezosilaba, kada točkica stoji na kraju riječi, iza sloga; te mezograma, između slova, najkonvencionalnijega karaktera.³⁸ Takvo mjesno razlikovanje može biti korisno, iako ne uvažava temeljnu razlikovnu funkcionalnost točkica, onih koje vode računa o smislu poruke od onih kojima je cilj samo popuniti bjelinu (dopunjivanje, isticanje bjeline). Odnos prema govorenom tekstu kod točkica između pojedinih slova, ili unutar samih sintagmi, posve je nebitan. Doduše, kad se pojavi između slogova, može svjedočiti o presudnosti izgovornih kriterija pri prepisivanju srednjovjekovnih tekstova. Pisar naime uvijek prepisuje s obzirom na to kako pretpostavlja izgovaranje.

Osnovni dojam koji se stječe na temelju usporedbe ćiriličkih tekstova s grčkima, jest prepoznatljivo kretanje ćiriličke punktuacije grčkim (srednjovjekovnim) stopama, unatoč znatnim razlikama na drugim grafijskim razinama (npr. apostrofe kao znakove kraćenja, akcente i sl. nalazimo u ćiriličkim tekstovima znatno rjeđe negoli u grčkima).

U sveukupnom odnosu glagoljice prema ćirilici, kojoj se ionako u paleoslavistici oduzima originalni pismovni status, jedno od najzanimljivijih pitanja je i status punktuacijskog sustava. Prije nego se pozabavimo hrvatskim tekstovima XII. i XIII. st., vrijedi promotriti kakvo je stanje u najstarijim nam poznatim glagoljskim tekstovima: Jesu li glagoljski tekstovi razvili išta autentično u uporabi punktuacije, jesu li ih zahvatili snažniji procesi standardizacije, kakav je odnos između vizualnih i smisaonih/ritmičkih načela, koliko uopće punktuacijskih znakova nalazimo, kakve su razlike između primjene u teksturi i naslovima itd? Evo, koliko nam odgovora na ta pitanja pružaju glagoljske paleografije:

³⁷ Pišući sveobuhvatnu ćiriličku paleografiju, Karski tvrdi kako se točka, uz istina najčešće upisivanje posred retka, pisala i pri vrhu, ali i pri dnu. Usp. *KARSKI 1928: 225*

³⁸ *ILČEV 1987: 62*

Puntuacija u kanonskim glagoljičkim tekstovima

Jedna od rijetkih staroslavenskih gramatika gdje se može doznati nešto o puntuacijskom sustavu u staroslavenskim tekstovima jest ona N. Trubetzkog.³⁹ Nalazimo ondje nekoliko redaka o interpunkciji, i to bez obzira na razliku između glagoljičkih i ćirilčkih tekstova.⁴⁰ Ipak, veliku većinu primjera Trubetzkoy je naveo iz kanonskog glagoljičkog korpusa. I on spominje kako najstariji staroslavenski spomenici poznaju dva puntuacijska znaka, jedan za manji odjeljak u teksturi (nažalost, ne ustvrđuje o kakvim se odjeljcima zapravo radi), a drugi za veći (pritom misli na poglavlja). Samo *Sinajski psaltir* - tvrdi Trubetzkoy - sadržava za obje funkcije samo jedan znak. U ostalim staroslavenskim tekstovima nalazimo spomenute znakove u različitim oblicima: između manjih cjelina (ne spominje kakva je funkcija umetanja tog znaka - razgraničenje sintagme ili rečenice, vizualni oslonac bilo kakvoj bjelini i sl.) stoji jedna točka, i to obično - kako piše - »uz gornji obrub retka, ili malo niže«. Da bi se prepoznao kraj veće tekstne cjeline, koriste se, ponovno ističe Trubetzkoy, kombinacije točaka: od dvije⁴¹ do pet, sa slobod-

³⁹ TRUBETZKOY 1954: 38

⁴⁰ Josip Hamm u svojoj gramatici piše samo »Interpunkcije u današnjem smislu također nema. Jedini je znak predaha (stanke) tačka, koja može biti udvostručena, utrostručena ili učeterostručena«. /HAMM 1970: 69/ Primjer posve površnog opisa puntuacijskog stanja, bez oslonca i na dotadašnju literaturu, bez ikakva uvažavanja funkcionalne razlikovnosti, zatekli smo u gramatici T. A. Ivanove, gdje stoji »Письмо памятников старославянской письменности слитное, без разделения слов друг от друга и с редким употреблением знаков, препинания. Из последних известны: точка (.), употреблявшаяся обычно внутри предложения в функции запятой; многоточие (:, ::, :::) - на конце предложения или фразы; точка с запятой (;) - в функции знака вопроса.« IVANOVA 1977: 26. Šteta također što autorica nije navela gdje se »;« koristi kao oznaka pitanja (kao što je to u grčkom pravopisanju učinio GARDTHAUSEN 1913: 405). Nasuprot takvu pristupu, u nešto mlađoj, bugarskoj staroslavenskoj gramatici iz 1991. g., iz pera P. Ilčeva, nalazimo pregled stanja, u staroslavenskim rukopisima obaju pisama (bez navedenih posebnosti kojeg od njih) osnovan na znatno temeljitijem iskustvu: »Единственият чест препинателен знак е точката, която се поставя по-високо, отколкото днес, и има функциите не само на съвременната точка, но и на запетая, респ. влпросителен, удивителен знак или многоточие. Найчесто тази точка разделя не цели изречения, а техни по-малки части, които се произнасят без пауза, на един дъх, и бразуват единна интонационна и смислова цялост. (...) Точката има важно значение за определяне границите на старобългарската дума; (...) точката обаче може да стои пред думата - а значи след друга, - но никога вътре в думата.« Ovak navod svakako zahtijeva komentar: važno je istaknuti da je Ilčev ustanovio obje funkcije, grafematičku (koja razdjeljuje sintagme /breath-groups/, prema izgovoru i logičko-sintaktičkom načelu), te drugu koja dopunjuje bjeline, koja rastavlja riječi (grafetička ravan). U našim tekstovima ima ipak primjera da se točkice unose i unutar same riječi! Zanimljivo je da je dvotočku Ilčev prije svega naveo kao signal veće tekstne odvojenosti, a ne kao alternaciju (jednoj) točki unutar manjih izgovornih cjelina, kako smo nalazili i u ovdje navedenoj paleografskoj literaturi.

⁴¹ Podsjećam da su ugledni ćirilički paleografi Karski i Đorđić dvotočku svrstali kao alternaciju točki, dakle u svrhu prepoznavanja manjih odjeljaka.

nim vodoravnim potezom ili bez njega (npr. *Sinajski psaltir* , *Sinajski euhologij* , *Zografsko evanđelje*). Naposljetku, priznaje Trubetzkoy kako još mnogošto treba proučiti u punktuaciji staroslavenskih tekstova, a kao temeljni okvir tog proučavanja predlaže - sintaksu.⁴² Mi danas znamo da je sintaksa svakako osnovica takva raščlanjivanja, no ona ne počiva na teorijskom gramatičkom znanju (kao u suvremenim pravopisima), nego na »dubinskoj« potrebi za razdvajanjem (odnosno okupljanjem) sintaktičkih jedinica. Pretpostavljeno izgovaranje svakako je moglo pritom biti od velike pomoći (tomu svakako moramo dodati i *stilistički višak*, individualiziran i toliko očigledan u našim tekstovima; pismovna se sredstva u tu svrhu mogu uporabiti, uz stanovite posebnosti i ipak reduciranija sredstva, baš kao što se i u usmenoj realizaciji mogu upotrijebiti visina tona, pauza, ritam i sl.; posrijedi je ponajprije označivanje ritmijske pulsacije /tonski izokolon/, koja je dakako opet povezana s logičko-sintaktičkom diobom teksta). Kako god bilo, danas nam je jasnije da u glagoljičkim tekstovima, baš kao i u ciriličkim, punktuacija može imati dvojaku ulogu: posve grafetičku, koja uopće ne uspostavlja odnos prema jezičnoj poruci pa služi kao vizualna dopuna bjelini koja također ne služi signaliziranju smislaone razlomljenosti, nego se piše samo kao odgovor na potrebu prostorne organizacije tekstovnoga materijala (npr. između niza pojedinih riječi, na krajevima retka i sl.); te - grafematičku, koja se oslanja na izgovorne tekstne pretpostavke (»prenošenje ritma, melodije i pauza na optičku razinu«⁴³ sl.). Treba istaknuti da će prva funkcija biti daleko češća baš u našem korpusu, i to osobito u nestabilnom XII. st. Trebalo bi također promotriti postoji li kakva tendencija prema gramatikaliziranju nekih punktuacijskih običaja (to bi bila treća moguća svrha), npr. između zavisnih rečenica, pri tzv. upravnom govoru, kod vokativa i sl.

Što, naposljetku, na sve to kažu hrvatskoglagoljske paleografije?

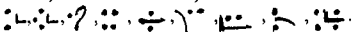
U onoj L. Geitlera⁴⁴ stoji važna tvrdnja, koja proizlazi iz usporedbe s Gardthausenovom grčkom paleografijom starijeg izdanja⁴⁵ (potkraj prošlog stoljeća posve recentnom), kako je glagoljička punktuacija nalik onoj u istodobnim grčkim tekstovima X. i XI. stoljeća. Prema kontekstu i primjerima koje navodi ogleda se da pritom misli na kanonski glagoljički korpus. Prema Gardthausenu, ustvrdio je kako je funkcija točke da »razdjeljuje rečenice«, ali da se u toj funkciji pojavljuje i dvotočje. Trotočje i četverotočje služi pak, kao što već znamo, za odjeljivanje većih cjelina. Na temelju vlastita uvida u glagoljske tekstove, spominje i kako se točkica postavlja za označivanje »eines abgekürzten Satzes«. Danas, međutim, znamo da se primjer koji on

⁴² »Die Gesetze der Gliederung des Textes in den aksl. Denkmälern sind bis jetzt wenig erforscht. Die Ermittlung dieser Gesetze ist aber eine Aufgabe nicht nur der Schriftlehre, sondern auch der Satzlehre (Syntax), welche im Aksl. überhaupt stark vernachlässigt ist.« TRUBETZKOY 1954: 58

⁴³ BAUDUSCH 1988: 104

⁴⁴ GEITLER 1883: 150

⁴⁵ GARDTHAUSEN 1879

navodi (· *vb ime, otaca i* ·) ne može nazvati »skraćenom rečenicom«. Za istu svrhu, odjeljivanje »skraćenih rečenica«, u sinajskom psaltiru koristilo se - dvotočje, dok su na kraju stihova stajale kombinacije više točaka, katkad s dodanim potezom:

Vatroslav se Jagić nije u svom »Glagoljskom pismu«,⁴⁶ posebno osvrtao na puntuaciju, za razliku od npr. ligatura i kraćenja. No, iz brojnih ćirilčkih transliteracija koje je na kraju priložio, po preciznosti prenošenja svakog punktuacijskog znaka, čak i s obzirom na njegov smještaj u retku (sredina ili dno retka), vidljivo je da je tim grafijskim informacijama pridavao punu pozornost.

Josip Vajs, međutim, posvećuje dotad najviše prostora punktuacijskom sustavu u glagoljičkim tekstovima, kroz poglavlje o »razdjelnim znakovima«. ⁴⁷ Osim isticanja tada već dobro poznate činjenice o oslanjanju na interpunkcijsku praksu u onodobnim grčkim tekstovima, Vajs će naglasiti da stalnih odnosno ujednačenih pravila nema, odnosno da još nisu prepoznane pravilnosti osebujne za nekog pisara ili pak pisarsku školu.⁴⁸ No, i pored toga, smatra kako upravo temeljito proučavanje tog pismovnog segmenta može pridonijeti vremenskom ili autorskom određenju fokusiranog rukopisa. Glavninu prostora, dotad najvećeg posvećenog punktuaciji u kakvom priručniku, posvećuje stanju u najvećim glagoljičkim kanonskim spomenicima: u *Kijevskim listićima*, u prvoj molitvi (1v) prepoznaje između »rečenica« - dvotočje,⁴⁹ a između odlomaka - pet točaka (::). Na kraju druge molitve (1v), kao i u sljedećoj prefaciji, međutim, stoji dvotočje, a između pojedinih »rečenica« - jedna točka. U molitvama na narednoj stranici (2r) dvije točke stoje i između rečenica i na kraju cjeline, dok se na stranici 2v, ističe Vajs, rečenice razdjeljuju jednom ili dvjema točkama, a svršetak cjeline - trima. Na temelju takva stanja uslijedio je zaključak o velikom šarenilu punktuacijske primjene. I sami smo se, tražeći u izvorniku potvrdu takvim Vajsovim zaključcima, uvjerali da puntuacija iznimno slijedi sintaktičku organizaciju (pa bi točka ispunjavala funkciju današnjeg zarez a i točke, a dvotočje kraj rečenice ili pak poglavlja, bitno rjeđe funkciju zarez a). Dakako da se rečenični ustroj poklapa s izgovornim raščlanjivačima tekstone (pauzom, ritmom, intonacijom...), pa gramatičko znanje i nije moralo biti presudno da bi se tekst raščlanio (stoga danas i nije opravdano razlikovanje točaka s obzirom na to da li zaključuju rečenični dio ili punu rečenicu). Primjera punktuiranja druge, grafetičke, razine (vizualno uvjetovane kao dopuna sintaktički nemotiviranoj bjelini) na navedenim stranicama nismo našli. I takva sintaktička (grafematička) osnovica (uz povremno razlikovanje uporabe jedne i dvije

⁴⁶ JAGIĆ 1911

⁴⁷ VAJS 1932: 110-111

⁴⁸ »Je tedy v rozdělovacích znaménkách již v nejstarší památce hlaholské velika pestrost.« VAJS 1932: 110

⁴⁹ Dok bi dvotočje razgraničavalo rečenicu, točkica bi na toj stranici imala ulogu našega zarez a.

točkice) jamačno je snažna indikacija, u dopuni sa spoznajama o narušavanju kontinuiranog pisanja, o vrlo visokoj kultiviranosti pismovne organizacije *Kijevskih listića* koji se, kako smo već isticali, obično nazivlju »najstarijim glagoljičkim rukopisom«, ujedno i najstarijim tekstom staroslavenskoga kanona, a čemu su - kako također znamo - izricana argumentirana protivljenja.⁵⁰

U *Zografskom evanđelistaru* pojedine su »rečenice«, ističe Vajs, odvojene točkicom (posred retka ili u njegovoj gornjoj polovici), a odlomci dvjema, trima itd. točkicama, ponekad u kombinaciji s potezom. Slično je stanje i u *Marijinskom evanđelistaru*,⁵¹ s time da ondje točkica stoji po sredini. Za *Sinajski* je pak *psaltir* karakteristična kombinacija ◡ - kojom se ne obilježava samo kraj pojedinih stihova, nego i »rečenica« unutar stihova. U *Sinajskom euhologiju* za rečenično razgraničavanje koristi se točka, po sredini retka, a na kraju odlomaka stoji ·/·, kao takav nepotvrđen u grčkim tekstovima. Na istome mjestu u *Assemanijevu evanđelistaru* nalazimo točku s »paragrafom«, koji smo upoznali u poglavlju o grčkom punktuiranju, odnosno - vodoravnu liniju — . Prava je šteta da Vajs, nakon pregleda stanja u *Kijevskim listićima*, nije istom snagom i istim opsegom nastavio opisivati ostale glagoljičke spomenike (npr. stupanj pravilnosti u sintaktičkom razmeđivanju, preklapanje s bjelinama i sl). Ovako, bez daljnjeg istraživanja ne možemo procijeniti punu »filološku težinu« punktuacije ni u *Ki* ni u ostalim rukopisima (naprimjer - na temelju kratkog uvida u teksturu *Zografskog evanđelistara* da se zamijetiti kako su mnoge točkice zabilježene samo iz grafičkog razloga, npr. da popune nastalu bjelinu na kraju retka; takvih primjera u *Ki* također možemo naći, npr. na stranici 7r, dođuše vrlo rijetko.⁵²).

Tek u nekoliko redaka Vajs je u toj temi dotaknuo i hrvatskoglagoljičke spomenike. Ustvrdjuje tako da u *Bečkim listićima* na kraju odlomaka stoji znak ≡≡, također grčkoga podrijetla. Pritom ne nudi odgovor na važno pitanje - pojavljuje li se takav znak u kojem kanonskom tekstu. O punktuaciji u daljnjim hrvatskim glagoljskim tekstovima samo ustvrdjuje: »Rukopisy charvátsko-hlaholská i pozdější doby podržely při rozdělování vět tečku,

⁵⁰ Marija Pantelić je u takvoj, dobro razvedenoj i sintaktički motiviranoj punktuaciji prepoznala utjecaje onodobnih latiničkih običaja: »Kijevski listići ostaju bez analogije u grčkim i latinskim suvremenim liturgijskim kodeksima u sporednim elementima točaka, dvotočja, tri točke i pet točaka koje ističu naslove i omeđuju slova-brojke.« *PANTELIĆ 1985: 53*. Uporaba više različitih punktuacijskih znakova (jedne točke, dvotočja, trotočja... sve do pet točaka) svakako sugerira sličnost s punktuacijskom praksom u latiničkim tekstovima, ali ipak treba imati na umu da i neki ćirilički spomenici njima obiluju. No, za potvrdu rečene hipoteze, trebalo bi potanje provesti usporedbe, pogotovu zbog »sumnjive« dosljednosti u primjeni pojedinih znakova.

⁵¹ *VAJS 1932: 111*

⁵² U transliteraciji Josipa Hamma, koja je zabilježila i izvornu punktuaciju, pronašli smo u cijelim *Ki* tri primjera gdje jedna točkica stoji na kraju retka, bez ikakve sintaktičke motivacije, te jedan primjer dvotočja u istoj poziciji. Istodobno, *Zografski* nam *evanđelistar* pruža takve primjere gotovo na svakoj svojoj stranici.

kerou piší obyčejně uprostřed, a k zakončení odstavců zejména větších užívají bohatějších značek, které snad vyšly z řecké 'koruny'«. ⁵³

Vjekoslav Štefanić u svom neobjavljenom Pregledu glagoljske paleografije, ⁵⁴ nadovezujući se na inovacijske Vajsove zamjedbe o punktuaciji u kanonskim glagoljskim tekstovima, na još većem broju stranica nudi pregled kroz stanje u hrvatskim glagoljskim tekstovima sve do Propagandinih izdanja. Iznimno vrijedne rezultate njegova istraživanja, u interpunkcijskom segmentu barem - najvrednije (u kontekstu hrvatskih paleografija i radova o hrvatskom glagolizmu), koji će i nama biti oslonac u »ponovljenom iščitavanju«, ovdje ćemo navesti, uz komentare, kroz nekoliko natuknica, odnosno citata:

- »U nekim mlađim hrvatskim tekstovima došlo je do takvog abuzua da su se točke pisale između svake riječi.« *Naš komentar:* Jesu li doista posrijedi samo »mladi« tekstovi, je li riječ o »zloporabi«, stoje li točke zaista između svake riječi, te zaključno - je li im funkcija doista posve grafetička (i pritom, pored bjelina, redundantna), što bi proisteklo iz činjenice da se preklapaju s bjelinom, odnosno da ne nose nikakvu lingvističku informaciju.

- »U ranoj hrvatskoj glagoljici nema većih promjena u pisanju znakova interpunkcije.« ⁵⁵ *Komentar:* U čemu se onda sastoje »manje« promjene?

- Generalno, Štefanić je ustvrdio: »Treba voditi računa i o tzv. »horror vacui« (...), tj. pisac izbjegava da na kraju reda ostane neispisanog prostora. Stoga na tom mjestu ispiše kakav potez pa čak i ornamentalni crtež, npr. pletenicu (...).« *Komentar:* u istu svrhu najčešće se piše i točkica (prva punktuacijska funkcija); samo na kraju retka. Tko upisuje takve točkice, pisar ili korektor? Odnosno: upisuju li se točkice istodobno s pisanjem tekstone, ili naknadno, pri korekturi? Možda ih, naposljetku, unosi i neki budući čitač.

Što se našega korpusa tiče, Štefanić je, kao jedan od najboljih poznavatelja hrvatskoglagoljskih tekstova uopće, iznio spoznaje koje je stekao na temelju vlastita pregleda kroz tekstove. Na njih se nastavljaju naša istraživanja. Prije objave njihova rezultata, valja predočiti dokle je Štefanić dospio u prepoznavanju punktuacijske organizacije.

- »Redovita je interpunkcija između rečenica dvotočje u Grškovićevu odlomku apostola i u Bečkim listićima na kraju odlomaka ili odjeljaka.« ⁵⁶ U posljednjima, na istome mjestu stoji »još nekoliko kvačica«. Danas znamo kako se točkice uvrstavaju između sintaktičkih jedinica, manjih od rečenice, između sintagma.

- »U Mihanovićevu odlomku nalaze se sad jedna a sad dvije točke. U Londonskome ima promjena: osim jedna točke između fraza redovi-

⁵³ VAJS 1932: 111

⁵⁴ ŠTEFANIĆ /strojopis/: 91-95

⁵⁵ ŠTEFANIĆ /strojopis/: 91

⁵⁶ *Ibidem*

to stoji kvačica ili na kraju odjeljka; znak pauze u odjeljku je neobičan tj. . (...) U Kukuljevićevu fragmentu misala stoji točka, a na kraju odjeljka kvačica .«

- »U Krčkom pasionalu iz XIII. st. samo je jedna točka. Sv. Tekla ima samo točke. U Odlomku zborn. XIII. st. (Akad. 123³⁷) točka, a na kraju odjeljka otegnuta kvaka . Slično Odlomak brevijara (Akad. 46³⁸). Prvi vrbnički brevijar ima točku, ali na kraju odjeljka kvačicu . (...)«

Sve u svemu, Štefanić razlikuje uporabu točkica kao signalizatora sintaktičke raščlanjenosti (točkice odjeljuju »frazе«) od uporabe samo u svrhu ispunjavanja bjeline. Vodi računa i o razlikovanju obilježavanja kraja odjeljaka. Opis, iako u odnosu na naslijeđeno stanje razmjerno bogat, još ne obuhvaća sve spomenike. Naprimjer, nema opisa stanja u *Splitskom odlomku misala*, koji nam je za konačnu procjenu (orto)grafetičkog stanja u najstarijim hrvatskoglagoljskim tekstovima vrlo važan. Nadalje, Štefanića ne zanimaju pokušaji standardizacije rješenja (npr. sam odnos sintaktičke i grafetičke uporabe točkica), pa on u njima i ne vidi mogućnosti za starosnu i mjesnu procjenu pojedinog sačuvanog fragmenta. Isto tako, ne smatra svojim zadatkom, sukladno metodama svoga vremena (a možda i zbog sumnje u svrhu takva pothvata), procjenjivati razvijenost sveukupne grafijske organizacije tekstnog materijala.

Pri kraju ovog uvoda u raščlambu našeg korpusa spomenut ćemo i važno upozorenje o kojemu valja voditi računa. Upravo na mogućnosti izražavanja tzv. »viška obavijesti« punktuacijskim sredstvima upozorio je Eduard Hercigonja. U svom poznatom programu potreba (orto)grafskih istraživanja, kao jedan od tri temeljna zadatka, navedeno je proučavanje prozodijske funkcionalnosti interpunkcije: »U sklopu sviju budućih, sustavnih grafičkih istraživanja srednjovjekovnih hrvatskoglagoljskih tekstova iznimna se pažnja mora posvetiti temeljitoj obradi pitanja prozodijske uloge interpunkcije (točke), njena eventualnog aktiviranja kao ritmotvornog elementa, oznake ritmičkog segmentiranja i pulsacije konteksta. Neki noviji književnopovijesni i tekstološki radovi sadrže - iako još u nedovoljno preciziranom obliku - indikativne naznake koje realno motiviraju potrebu jedne produbljene raščlambe toga problema (kao što bi u dovid tako koncipiranog istraživanja valjalo privući i stilistički aspekt upotrebe ortografijskih dubleta u glagoljaškoj književnoj tradiciji).«³⁹ Ovakva primjena točaka, kao vizualnog odvijetka usmenome ritmu (tonski izokolon⁶⁰), melodiji i pazama, karakte-

³⁷ Danas je uobičajen naziv ovoga fragmenta »Epistola o nedjelji«

³⁸ *Zagrebački glagoljski fragmenti 46ab*

³⁹ *HERCIGONJA 1983: 392-394*

⁶⁰ Ovdje valja upozoriti da je izokolija kao figura zastupljena još u grčkoj retorici, »pa onda i u latinskom govorništvu i srednjovjekovnoj crkvenooratorskoj prozi.« Eduard Hercigonja je npr. u raščlambi natpisa Bašćanske ploče pokazao opravdanost takva motrenja i naših pisanih tekstova. *HERCIGONJA 1975: 115, 189*

ristična je za staru punktuacijsku praksu.⁶¹ Osobito je do izražaja došla u tekstovima našega korpusa. U ovome punktuacijskom segmentu vrlo se dobro uočava povezanost pisanja i pretpostavljenog usmenog jezičnog izražavanja.

Iako tema ovog rada nije izravno ni grafematička ni stilografska analiza, nastojat ćemo donekle i tomu - sa željom prepoznavanja svih punktuacijskih funkcija - pridati pozornosti.

Puntuacija u hrvatskoglajolskim tekstovima XII. stoljeća

Ni u fotokopijama *Bečkih listića*, a ni na njihovim fotografijama, ne mogu se precizno očitati točkice raspodijeljene u recima. Stoga sa znatnom dozom opreza pa i rezerve treba pristupiti iščitavanju transliteracija kojima raspolažemo. Pozornost smo stoga usmjerili prema stranicama *A.a.* (1A) i *B.a.* (2A), dakle onima na kojima je čitljivost nešto veća. Uočili smo tako da ondje, a vjerojatno ni na preostalim stranicama, jedna točka zapravo i ne postoji. Ondje gdje su naši transliteratori vidjeli usamljenu točkicu - gornja je postavljena samo nešto više i ponegdje nešto slabije ili nehajnije upisana (»pobjegla« je pisaru malo ulijevo ili udesno). To se daje razmjerno lako prepoznati. Na nekoliko pak pretpostavljenih mjesta s jednom točkom, pergament je oštećen ili je posrijedi sam njegov krnji rub, pa možemo očekivati da je u tim slučajevima gornja točkica »stradala«. Isto tako, ima u transliteraciji i primjera previdenih dvotočaka koje su također vrlo nemarno upisane. Mogli bismo dakle reći da se u BL koristi kao punktuacijski znak samo dvotočje, bez obzira na to koja se cjelina razdjeljuje. Iza većih tekstnih odjeljaka stoji uz dvotočje dodatna »signalizacija«, koju je Vajs ovako predočio: , ali koja u izvorniku vrlo malo sličí prikazu u Rukoviti:⁶² . Riječ je o nekoliko udruženih »kukastih« poteza (po tri u jednom ili u dva stupca), koji se često u grčkoj punktuaciji udružuju s točkicama na kraju poglavlja. I ovdje svakako stoje u svrhu ispunjavanja većeg praznog prostora. Upisivanje isključivo dvotočja za nižu interpunkcijsku razinu, provodilo se i u *Budimpeštanskom odlomku* (FgBud), *Bašćanskim ostričima*; *Grškovićevo odlomku apostola* (FgGrš), *Splitskom odlomku misala* (FgSpal), a odudara od prakse u *Londonskom odlomku brevijara* (FgLond); u *Prvoj stranici Kijeških listića* (FgKij), *Mihanovićevo odlomku apostola* (FgMih), i od onoga u mlađim, XIII-stoljetnim spomenicima.

Važno je također naglasiti da svaka bjelina ne sadržava interpunkcijski znak. Funkcije su se dakle tih dvaju grafijskih sredstava razdvojile. Obje čuvaju svoju funkciju: bjeline razgođuju riječi odnosno »združenice«, a dvotočje veće sintaktičke jedinice (frazе).

⁶¹ Usp. BAUDUSCH 1988: 104

⁶² VAJS 1932: 111

Kakav je dakle razmještaj spominjanih dvotočaka? Ponajprije, jasno je razvidno kako se upisuju kao razdjelnici izgovornih jedinica odnosno sintagma,⁶³ dakako ne posve dosljedno ni beziznimno. Ima dakako primjera gdje bismo očekivali dvotočku, a nalazimo samo bjelinu (ponegdje ni to), no u cjelini doista se može reći kako su sintagme vrlo pravilno punktuacijski odijeljene. Dvotočke također stoje i uz rubrične dijelove teksture koji označuju vrijeme čitanja pojedinog ulomka (npr. *Mša: b; Tai; Po braš...*).

Treba također istaknuti da dvotočka stoji i iza kraja veće tekstne cjeline, no ne sama. Poseban skup poteza o kojemu smo govorili dodan je dvotočkan, vjerojatno i naknadno, pri intervenciji (korekturi) kojeg od čitača ili pak samog pisara, kad je tekst već bio napisan. Isto tako, za promišljanje funkcioniranja glagoljičkih tekstova provokantna je spominjana povremena »neurednost« upisanih dvotočaka. Takve su površnosti znatno vjerojatnije upisuju li se točkice naknadno, nakon dogotovljenja cijelog teksta ili bar jednog njegovog dijela, dakle pri svojevrsnoj korekturi (kontrolni napisanoga), koja podrazumijeva i »tiho čitanje«. Tada je vjerojatno da se dopisivao bar jedan broj tog dvotočja. A moguće je da je takvo dopisivanje bilo »brzopletije«, pa su točkice mogle biti asimetrično postavljene.

Sve navedeno, zajedno s činjenicom da nismo pronašli sintagmatski neopravdano postavljenu dvotočku, govori - barem u punktuacijskom segmentu - o vrlo visokoj uređenosti pisanog izraza ovog našeg glagoljičkog rukopisa.

S *Bašćanskim ostrušcima* imamo još naglašenije teškoće s prepoznavanjem punktuacijskog materijala. Koliko se dade razaznati, uz ispravljanje pogrešaka u Jagićevoj transliteraciji,⁶⁴ i u ovom spomeniku stoje samo dvotočke. Zbog premalenog uzorka, odnosno zbog toga što nismo pronašli rascijep između većih tekstnih jedinica, ne možemo reći kakvo je punktuacijsko sredstvo služilo u svrhu tog obilježavanja. Međutim, važno je naglasiti da bjelinâ kao signalizatora leksičke odnosno združeničke organizacije - nema.⁶⁵ I na koncu, upada u oči znatno slabiji otisak tinte kod točkica, nego kod slova. Možda je i to znak njihova naknadnog dodavanja.

Londonski odlomak brevijara, koji smo također svrstali u XII. st., doduše pod sam njegov kraj, donosi nešto drugačije stanje. Svoj smo uvid gradili na temelju samo bolje čitanih dijelova ovog folija (otprilike 80% materijala), a ondje gdje se nismo sami mogli osvjedočiti, nismo se - poučeni dosadašnjim

⁶³ Usp. engleski naziv za sintagmu »breath-group«, koja se upravo oslanja na (iz)govorenu jezičnu stranu, i tako posredno definira ovu sintaktičku jedinicu. U literaturi ćemo kao oznaku manjih sintaktičkih jedinica susretati i termin - »frazes«.

⁶⁴ Na tri mjesta Jagić upisuje samo jednu točkicu, iako se posve dobro vidi da i na tim mjestima stoji dvotočka (*a*: 5. redak; *b*: 7. redak). Unatoč posvemašnjem prevladavanju dvotočka, u rekonstruirane dijelove, omeđene zagradama, Jagić uvrštava jednu točku. *JAGIĆ 1911: 236-237*

⁶⁵ Moguće je samo da bjelina stoji na jednome mjestu, no i tu je vjerojatnije da su, nešto nemarnije, upisane dvije točkice.

iskustvima u poštivanju izvorne puntuacije⁶⁶ u transliteracijama - pouzdali u postojeća rješenja. (To ćemo načelo upotrebljavati i kod narednih nedovoljno čitkih rukopisa.) Iako je po kontinuiranu pisanju ovaj fragment arhaičniji, u odnosu na prethodne fragmente uvodi novinu: jednu točkicu, poznatu nam još iz kanonskoga glagoljičkog korpusa (a koja je u svim zapadnim i mnogim istočnim hrvatskoglagoljskim fragmentima XII. st. izbjegnuta).⁶⁷ Dominantna pozicija te točkice jest kraj tekstnog odsječka, te prostor iza rubričnog naputka (*Antifona, Kapitulv, Oraciē...*).⁶⁸ Tek u vrlo rijetkim slučajevima točkicu ćemo pronaći i u prvoj funkciji - razdjeljivača izgovornih cjelina. Razlozi gotovo posvemašnjem isključivanju te važne, primarne, puntuacijske razine (štoviše, točkice iza veće tekstne cjeline manje su potrebne jer gotovo uvijek slijedi majuskulno slovo, na početku nove cjeline), jest vrlo čvrsto pravilo o neprekinutom pisanju (neuvrštanju bjelina), ali tumačenje možda treba tražiti i u tekstnoj prirodi samog *FgLond*. Naime, posrijedi je znatno ulomljena tekstura, liturgijske nakane, vrlo komunikacijski razvedena: sastavljena od mnogo manjih, sintaktički neovisnih cjelina. Valja također ponovno naglasiti da točkica ne stoji u svakoj, premda vrlo rijetkoj, bjelini. Osvrnut ćemo se i na, ovdje već spomenutu, procjenu Vjekoslava Štefanića, kako između fraza/sintagma stoji kvačica sama ili u kombinaciji s dvotočkom. Iako nas nedostupnost izvornika ograničava, čini nam se da su navedene »kvačice« - zapravo točkice, a dvotočka s »kvačicom« - trotočje. Također, neobičan znak (1c - 17. redak) vjerojatno je nastao pogriješkom. Svojim oblikom, naime, isti je prvim linijama koje se upisuju u duktusu majuskulnoga slova »b«, koje slijedi nakon jedne fraze, već u sljedećem retku. Čini se da je pisar previdio taj segment, no ubrzo se ispravio, popunjavajući spomenute linije, neznatno ih modificirajući.

Naposljetku, na temelju stečenog uvida u raznolikost puntuacijskog stanja u spomenutim XII-stoljetnim fragmentima zapadne provenijencije, zbog nedovoljne reprezentativnosti (malog broja sačuvanih spomenika), možemo donijeti tek skromne zaključke: U svim starijim fragmentima dominira dvotočje za obilježavanje sintagma unutar teksture (jedna se točkica pojavljuje tek u *FgLond*, i to na gotovo svim pozicijama⁶⁹). Za označavanje većih tekstnih jedinica i za obilježavanje naslova i rubrika u *Bečkim listićima* (*FgVind*) dvotočje se dopunjuje svojevrsnim »kvačicama«, a u *FgLond* prevladava i na tim pozicijama jedna točkica, dok se dvotočke i trotočke koriste s rubrikama (u *Bašćanskim ostrišćima* ne vidimo nijedan primjer).

⁶⁶ PANTELIĆ 1993: 74-78

⁶⁷ U *Kijevskim listićima* i *Praškim odlomcima* na mjestu niže puntuacijske razine češće se uporabljuje jedna točka, ali ima i primjerja dvotočja. Dvotočka pak, uz trotočku, češće ragoduje veće tekstne cjeline (ili naslove).

⁶⁸ Ima i primjera, doduše bitno rjeđih, da iza tih rubričnih naputaka stoji i dvotočka odnosno trotočka.

⁶⁹ Tek vrlo rijetko unutar rubrika zatječemo dvotočje ili trotočje.

Potvrđuju li, s druge strane, istodobni glagoljski fragmenti s istoka hrvatskog prostora tendencije koje smo prepoznali u prethodna tri zapadna hrvatskoglagoljska fragmenta i odražavaju li kakve posebnosti?

Provjera punktuacijskog stanja na fotografiji *Budimpeštanskog odlomka* pokazuje da na jednome mjestu gornja polovica retka posve nedostaje, dok je na drugome mjestu oštećenje toliko da se malo što daje prepoznati. Također, pronašli smo i jedno mjesto gdje je ispuštena i dvotočka,⁷⁰ te jedno gdje umjesto trotočke, kao svjedok praznine ispred nove tekstne cjeline, stoji tek jedna točka. Unatoč kratkoći i oštećenosti, zamjećujemo da se pravilno razlikuju dvije uporabne razine punktuacije: između fraza/sintagma (dvotočka) te ispred novih većih tekstnih jedinica (trotočka). Tek u jednom slučaju sumnjamo (zbog oštećenja nije moguće zasigurno tvrditi) da je dvotočka upisana sintaktički neopravdano, dakle na mjestu gdje je ostvarena bjelina: 1v, 1. redak, iza riječi »čr̃vi«.

Za razliku od *FgVind*, gdje bjeline sudjeluju u razgraničavanju riječi odnosno združena, u *Bašćanskim ostršćima* njih, kao zasebno grafijsko sredstvo, ne nalazimo. Jedino grafijsko sredstvo razgraničavanja jesu točkice (uz veliko slovo), postavljene, očekivano, između fraza (dakle bjeline se ne koriste). Unatoč stanovitim razlikama P. Király je još ustvrdio - pozivajući se na Vajsa koji je istaknuo važnost uočavanja interpunkcijske organizacije - kako se u tom pogledu opažaju znatne sličnosti *FgBud* s *Kijevskim* i *Bečkim listićima*.⁷¹ To bi pak moglo upućivati na zapadni hrvatskoglagoljski prostor. Ako bi doista bilo tako, ovaj bi fragment svakako bio u toj skupini najstariji. Međutim, ni grafematički ni grafički kriteriji zasad tomu ne govore u prilog.

Punktuacijsko stanje u *Grškovićevu odlomku apostola* vrlo je jednostavno, s obzirom na kontekstualnu razvijenost punktuacijske prakse, kako u prethodnim glagoljskim tekstovima uopće, tako i u (otprilike) istodobnima istočne hrvatske provenijencije (unatoč malom broju sačuvanih fragmenata). Ponajprije, upotrebljava se samo jedan punktuacijski znak - dvotočka, bez obzira na to o kojoj se razini razgođivanja radi. (Kao signalizator početka nove cjeline ostaje ipak povećano odnosno majuskulno slovo.) Zatim, osim bjelina u kojima stoje dvotočke, drugih bjelina nema, pa možemo reći kako se funkcije tih dvaju grafičkih sredstava podudaraju. Kao da je pisar (ili korektor) nastojao popuniti točkicama svaki prazan prostor koji je ostvario

⁷⁰ 1r, 2. redak; Dvotočku iza riječi »manastyr̃ski« nisu upisali ni J. Reinhart i A. A. Turilov. (*REINHART-TURILOV1991: 41*). P. Király ju je pak u svojoj transliteraciji uvažio. (*KIRALY 1955: 327*)

⁷¹ »(...) wenn diese Behauptung zu Recht besteht (*Vajs 1932: 110-111*, op), so weist unser Denkmal noch am ehesten mit den Kijever und den Wiener Blättern die grösste Ähnlichkeit auf.« *KIRALY 1955: 315* Nažalost, autor tu svoju tvrdnju nije potkrijepio konkretnim pokazateljima. Koliko smo mi uspjeli ustvrditi, punktuacija u ovom fragmentu nije karakteristično bliža Bečkim listićima, negoli npr. Grškovićevu odlomku apostola. Štoviše, drugima bi mogla biti i bliža zbog boljeg čuvanja neprekinutog pisanja.

pišući teksturu. »Strah od praznog prostora« postao je zapravo manira, jer se dvotočke naglašeno naslanjaju na posljednje napisano slovo, pa ionako još ostaje poprilično bijelog prostora. Dakle umjesto tri naslijedena načina razgođivanja pisane teksture, u *FgGrš* uporabljuje se samo jedan - dvotočka.⁷²

Raspored dvotočaka prilično dobro slijedi izgovornu organizaciju teksta. S obzirom na znatno češću uporabu točkica, negoli u prethodnim fragmentima koje smo ovdje analizirali, a i u usporedbi s kanonskim korpusom, čini nam se kako pisar *FgGrš* često (ali nedosljedno) vodi računa o izgovornom ritmu teksta: uočavamo uz najprepoznatljivije - sintaktičke motive (pauze su između sintagma/fraza očekivane), ali i one stilističke: razdvajaju se one riječi stilistička vrijednost kojih ostvaruje i u govorenju stanku (ovisno o vrijednosti poruke), ostvaruje se tako tonski izokolizam.⁷³ Doista se može reći kako punktuacijski raspored u *FgGrš* dobro svjedoči oslonjenost na izgovornu tekstnu stranu. To dakako ne znači beziznimno poštivanje izgovorom zahtijevanih pauza, koje ionako jednim dijelom, osobito onim stilističkim, ostaju u čitačevoj »autorskoj«, individualnoj domeni: ima dakako primjera gdje bismo, kao čitatelji, točkice očekivali, ali ih ne nalazimo. S druge pak strane, iz te perspektive ima i suviška: Potpunoj doradenosti takva na govorenje oslonjenog punktuacijskog sustava, smeta i posljednja razina uporabe točkica u *FgGrš* koja je zapravo, nakon ustanovljavanja novih grafematičkih funkcija (razgođivanje sintagma), postala posve nefunkcionalnom: upisuju se dvotočke u bjeline koje su već nastale pod tendencijom razdvajanja samih riječi odnosno združnica, zabilježenom i u samim *Kijevskim listićima* (kanonskima), *Bečkim listićima* itd. (npr. točkica između pridjeva i imenske riječi koju određuje: *вѣтѣмѣнѣнѣ: људѣвѣскују... (Iv)*; između subjekta i predikata: *аѣѣ ѣе гнѣ: отѣврѣзе ѣмѣнѣнѣ... (Iv)*). Primjeri takva raščlanjivanja nisu prečesti, ali su nam za razmatranje funkcionalnosti punktuacije vrlo važni. Kao što smo već rekli, takva distribucija rezultat je neuređenog odnosa između punktuacije i bjelina. Kao da je netko u upisani tekst, s povremeno uspostavljenim bjelinama, želeći pismovni izraz uskladiti s tradicijom, u te bjeline dopisao točkice.

Gledamo li neovisno o pravopisnom kontekstu, možemo kazati da uporaba samo jednog punktuacijskog znaka sama po sebi ne ometa vizualno funkcioniranje teksta namijenjenog ponajprije glasnom čitanju. Pogotovu, kad su počeci većih cjelina (poglavlja) signalizirani prethodnom većom bjelinom i većim početnim slovom. Temeljna »zamjerka« punktuacijskoj funkcionalnosti u ovome fragmentu jest uvrštavanje točkica u svaku bjelinu, njihovo poistovjećivanje, u vrijeme kad se bjelina počela postupno uvrštavati i između pojedinih riječi. Vizualno, a time i funkcionalno, nedorađen je i

⁷² Doduše, bjelina s točkom na samom početku, uz posljednje slovo, bit će znatno veća ispred novog poglavlja - počinje li ono u sredini retka (a ne na njegovu početku). Usp. ovdje poglavlja o bjelinama i inicijalima /majuskulama.

⁷³ Usp. npr. ritmičku pulsaciju: »вѣрујуће гу народи : муѣе ѣе i ѣены : ёко i на пути : ѣзносити : неѣуѣѣнѣ иѣѣ : i полѣгати на постели (...)*» (Iv)*

sam položaj dvotočka - uz završno slovo. Uočljivije bi i uvažavanije bile kad bi stajale posred bjeline. Upravo po povremenoj zapaženoj punktuaciji na sintagmatski neopravdanim mjestima, možemo pretpostaviti da su bjeline već postojale, te da su naknadnim unošenjem točkica dokinute. Motreći *FgGrš* u kontekstu XII-stoljetnih hrvatskoglagoljskih fragmenata očigledan je kontinuitet s obzirom na uporabu dvotočke (izdvaja se pritom *FgKij*), ali i neobičnost s obzirom na dokidanje punktuacijske dvojnosti (punktuacijsko razlikovanje između razgođivanja fraza/sintagma i razgođivanja odlomaka), te s obzirom na preklapanje funkcije bjeline i punktuacije. Posljednje dvije osobine jamačno nisu odlike arhaičnosti, nego znak epohe pojednostavnjivanja naslijeđenih pravila. Pravo je pitanje: je li to pojednostavnjivanje funkcionalno opravdano, odnosno je li riječ o progresu ili napretku? Sigurno je: riječ je o znatnom »odljepljivanju« od naslijeđene prakse. Mlađi će hrvatskoglagoljski tekstovi najčešće dokinuti razliku u punktuiranju po tekstnim razinama. Razgraničavanje među odlomcima ostvarivat će se većom bjelinom i promjenama slovnog tipa i veličine. Takvo dokidanje oblikovne razlikovnosti za omeđivanje različitih tekstnih razina provelo se dakle na oba hrvatskoglagoljska kraja, još u XII. st., s povremenom obnovom stare prakse (npr. u *FgSpal*, ponekad u *FgLond* i dr.).

Prvu stranicu Kijejskih listića, vidjeli smo već i na drugim razinama, obilježava znatna neuređenost, koju ne smijemo samu po sebi smatrati znakom starine. Motreći punktuacijski raspored, uočavamo da se najčešće koristi jedna točkica, smještena dakako u sredini, između gornje i donje redačke linije. Tek na dva, i to funkcionalno posve različita, mjesta zamjećujemo dvotočku: jednom unutar rubričnoga naputka, pisanog većim i jače razdvojenim slovima (21. redak: *stěi mari : pomolm /se/*) - gdje bismo je prema naslijeđenim pravilima i očekivali (odnosno - gdje se razlikovanje punktuacijskih znakova najdulje čuva); u drugom se pak slučaju dvotočka nalazi tek između dviju fraza - na mjestu uobičajenom za jednu točkicu (18. redak).

I pored izrazite zbijenosti slova, gotovo bez ostavljene (funkcionalne) bjeline, raspored je jednokratnih točkica razmjerno pravilan, tj. organiziran prema izgovornoj strukturi tekture. Kao takav, slijedi izgovorno raščlanjivanje pauzom; odjeljuju se točkama segmenti nabranjanja (6-8. redak: *i prěnstvimi . ljubo/děni/mi . i studodčaniimi . i roven/iimi ./ i zavistimi*). Valja zabilježiti da na jednome mjestu (25. redak) umjesto točkica stoji okomita, neravna, crtica. Tumačimo je kao pogrešku, »iskliznuće pera«. Nikakvih posebnih razloga za uvođenje novog znaka na tome mjestu nije bilo.

Naposljetku, možemo reći da takav punktuacijski ustroj, najviše od svih prethodno opisanih hrvatskoglagoljskih fragmenata XII. stoljeća, odgovara najčešćem uzusu u starijim kanonskim tekstovima: *Zografskom evanđelistaru*, *Marijinskome*, ali i stanju u *Kijejskim listićima*.⁷⁴

⁷⁴ Naprimjer, kraj druge molitve, *Iv*. Vrlo je indikativna iznimno velika različitost rješenja koju prepoznajemo u *Ki*.

Mihanovićev odlomak apostola obilježava, na mnogim planovima, retardacija pismovnog, grafičkog i grafetičkog, izraza (npr. u linijskom ustroju, u slovnom rasporedu u recima, u bjelinama...). U pogledu interpunkcije, ovaj je fragment također vrlo neuredan, i time potpuno odudara od spomenika koje smo dosad opisali. Između pretežito posve neprimjerene uporabe, tek ćemo ponegdje točku tj. točkice naći i na, prema već uvriježenoj praksi, očekivanim mjestima. Iako nesigurni u reprezentativnost odnosno tipičnost ovog odlomka, sumnjajući u individualnu neizobrazženost ili nevjestost, upozoravamo na činjenicu da se otkloni od naslijeđenih običaja događaju, kako smo već istaknuli, na mnogim razinama. Zanimljivo je da pisar, uza sve te otklone, inzistira na rasporedu redaka kakav je našao u predlošku iz kojega prepisuje tekst. Opravdano bi, stoga, bilo postaviti i pitanje - zašto ne slijedi iste običaje i kod puntuacije? Ili je možda i sam predložak bio jednako (ne)uređen?

Kako podrobnije opisati spomenutu puntuacijsku »neurednost«? Ponajprije, ne samo da nije uspostavljena razlika u obilježavanju dviju temeljnih puntuacijskih cjelina (prozodijske cjeline, odlomci), nego - na tradicionalno najčvršćim puntuacijskim položajima, kao što su npr. kraj poglavlja, rubrični retci ili obilježavanje brojaka, najčešće ne nalazimo nikakav puntuacijski znak. Doduše, često je na tim mjestima ustanovljena znatna bjelina (no ne i uvijek!), ali to ionako ne znači mnogo u ortografetičkom smislu, jer se bjeline uspostavljaju nerijetko i - usred riječi (ponekad i bez obzira na slogovnu granicu, npr. 1a: *n e/vb/tvce*). Iako su distribucijska pravila posve nepoznata, u teksturi ipak zatječemo dva puntuacijska znaka: točku i dvotočku (tek u nekoliko slučajeva⁷⁵). Nikakva se specijalizacija nije dala prepoznati (moguće je samo zamijetiti da se dvotočka gotovo uvijek pojavljuje u tzv. grozdovima, npr. 4 primjera potkraj 2d). Jedno je pravilo autoru ipak znano: točkica se nipošto ne smije pisati unutar riječi, pa makar tamo bio i uspostavljen veći razmak. Točkice se ne upisuju ni u svaku funkcionalnu bjelinu (između riječi), iako ima mnogo primjera gdje stoje u recima vrlo gusto upisane, između nekoliko riječi (2d: /.../ i *préstavi . vbrst-vo | sna ljubve svoee o nemže . imaamъ . izbavlenie . iotъ | danie grěhovъ iže estъ . obrbraza ba : nevidimago . prvčēncv.*)

Otklonimo li, ponovno, incidente takve vizualne tekstne organizacije, možemo se zapitati i o tome da li se, i kako, provodila korektura napisanih tekstova. Pokazalo se dosad (prema različitim rukama, otiscima tinte) da su naknadni čitači često dopunjavali propušteno. Čini nam se da i u *FgMih* ima primjera vrlo blago, jedva vidljivo, nanošenih točkica. Pogotovu zato što ih nalazimo uglavnom na »opravdanim« mjestima, držimo da su dodatno dopisane. Međutim, ostaje pitanje - zašto ne češće i još dosljednije? Možda zato što ni novi čitači nisu pozdano znali primjerenu uporabu? Možda

⁷⁵ Premalo za Štefanićevu tvrdnju kako se u *Mihanovićevu odlomku* »nalaze sad jedna, a sad dvije točke.« ŠTEFANIĆ /strojopis/ : 91

upravo zato što je norma na tom prostoru glagoljičkog pisanja (opet ovisno o područjima i skriptorijima) znatno oslabila. Možemo, shodno tome, ustvrditi: da se *FgMih* dalje koristio u prostoru razvijene glagoljske pismovnosti, s vremenom i još razvijenije, jamačno bi se našao neki pažljivi čitač koji bi tekst, barem na tom području - po grafički prostor prilično »bezbolnom« - unio snažnije ispravke nego što ih nalazimo.

Splitski odlomak misala također ima čudnu punktuacijsku praksu. Bilježi u golemoj većini slučajeva dvotočke (jednostruku točkicu našli smo samo na jednome mjestu, i to u položaju gornjeg dijela dvotočke; držimo da je posrijedi pogreška), i to uvijek u svim (!) uspostavljenim bjelinama. Podsjetimo, bjeline se uvrštavaju vrlo često, gotovo iza svake riječi odnosno združenice.⁷⁶ Prema tomu, bjelina i nije mogla opravdati svoj status samostalno-grafetičkog znaka. Tragove uobičajene punktuacijske funkcionalnosti našli smo u rijetkim trotočkama, te u kratkim »potezima« perom (jednim ili dva) koji nadopunjuju dvotočke, i to tek u nekoliko bjelina što stoje iza kraja odlomka, odnosno veće tekstne cjeline (☞). Riječ je također o tragovima nekadašnjeg uzusa, koji se očigledno u međuvremenu rasuo. Kao što je i sam Štefanić ustvrdio, punktuacijska praksa zasjeđena u *FgSpal* vrlo je bliska istodobnim istočnohrvatskim glagoljičkim spomenicima, ali i ćiriljkima.⁷⁷ Popisu bismo mogli dodati, po drastičnom rušenju norme osobito radikalno, *FgMih*. Sličnosti s *FgVind*, koje također navodi (potezi, krivulje), dio su općeg pismovnog iskustva oslonjenog na grčku pismovnu tradiciju.

Sažetak o punktuaciji u hrvatskoglagoljskim tekstovima XII. st.

Zbog mnogih ograničenja potaknutih nesigurnošću pri uočavanju karakterističnih pravilnosti, tendencija i promjena između mnogih slučajnih, subjektivnih osebjunosti fokusiranih fragmenata, vrlo je teško donijeti ikakav čvršći zaključak u pogledu redosljeda njihova nastanka. Ni u pogledu pretpostavljene prostorne razdiobe (zapad i istok hrvatskoga prostora) ne može se ništa pouzdanije ustvrditi. Uz zapažanja o različitom punktuacijskom inventaru, ili o odnosu punktuacije prema bjelinama, najvažnije je procijeniti

⁷⁶ Usp. poglavlje o bjelinama.

⁷⁷ Štefanić upravo na temelju punktuacije dovodi *FgSpal* u vezu s nekim ćiriljkim spomenicima: »Ovako česta upotreba dvotočja nije potvrđena u standardnim glagoljskim spomenicima, ali joj se približava praksa u Grškovićevu apostolu, Bečkim listićima, ćirilskom Vukanovu evanđelju, pop Jovanovu evanđelju i dr., ugl. spomenicima XII. stoljeća. Kvačice ili veći broj točaka na kraju odlomka u stvari je opći običaj starih rukopisa, ali *Spl.* je u tom najviše nalik na *Bečke listiće* (koji doduše imaju veći broj kvačica), čak se podudaraju više puta u tom detalju, da je na kraju odlomka najprije dvotočje pa onda kvačica (isp. *Aa 4, Ab10*)« ŠTEFANIĆ 1957: 57; Posrijedi je, prosuđujemo, preklapanje razvojnih tendencija na istoku i na zapadu hrvatskoglagoljskog prostora. Razvoj punktuacijskog sustava nije najbolji kriterij za razlikovanje dvaju dobrim dijelom različitih pismovnih procesa.

koliki je stupanj uredenosti odabranih rješenja. Već i prepoznata golema različitost rješenja u XII. st. ima veliku filološku vrijednost (u usporedbi s npr. kanonskim tekstovima gdje su razlike, unatoč različitim podrijetlu tekstova, i unatoč različitim tekstnim tipovima, daleko manje).

Svakako je provokantna činjenica, iako ju je teško dovesti u vezu s drugim ortografskim razinama, da se u XII. stoljeću više koriste dvotočke kao signali raščlanjenosti izgovornih cjelina (svi osim *FgLond*,⁷⁸ *FgSpal*,⁷⁹ *FgMih*), iako je starija (kanonska) praksa pisala u najvećem broju slučajeva na tim mjestima samo jednu točkicu (usp. npr. stanje u *Zo*, *Ma*, *Ass*, *Clo*; ali i ćirilički dio korpusa, usp. npr. *Sa*, *Su*).⁸⁰

Kao signal tekstne odvojenosti često se dakle upisivala dvotočka, ali s dodacima - s dvostrukim nizom kratkih poteza (*FgVind*), samo s jednim potezom (*FgLond*, rijetko i *FgSpal*). Nalazimo i primjer - jedne točke (u *FgKij*, ali jednom i - dvotočku), te u *BpOdl* punktuacijski znak u kanonskom korpusu na tome mjestu vrlo čest - trotočku.⁸¹ S vremenom, sa sve većim naglašavanjem funkcije bjelina, te majuskuinog isticanja, slabit će razlika u punktuacijskoj organizaciji prema razinama tekstne organizacije: tako će katkad na svim pozicijama stajati isti znak (dvotočka ili, sve češće, samo jedna točka): ta je tendencija očigledna već u XII. st. Da je »strah od prostora« kao pi-sarski uzus već gotovo postao pukom manirom svjedoči često upisivanje interpunkcije, osobito dvotočki, uz samo posljednje upisano slovo, pa velik dio prostora na tim »međuodsječkim« položajima i nadalje ostaje prazan.

Vrijedno je spomenuti zamjedbu da se dvotočke kao znak osnovne punktuacijske raščlambe (između izgovornih jedinica) pojavljuju u tekstovima obje hrvatske provenijencije, s time da se može uočiti kako su primjeri uvrštavanja jedne točke na tim mjestima nešto češći u tekstovima s istočnog područja (*FgLond*, *FgMih*).⁸²

Prema načinjenoj shemi, vidljivo je da su se i, s obzirom na odnos prema bjelinama, formirale dvije skupine fragmenata: jednoj pripadaju oni koji dobro razlikuju bjelinu i punktuaciju kao dva različita granična grafijska sredstva (samo *FgVind* i *FgLond*), dakle s hrvatskoglagoljskog zapada; s time da *FgLond* uopće vrlo rijetko uvrštava bjeline), a u drugu, gdje samostojne bjeline, bez punktuacijskog znaka, ne postoje, uvrštavamo sve ostale opisane ulomke. Među tim posljednjima mnogo primjera pokazuje bitno češće upisivanje točkica nego što bismo to, poznavajući praksu u kanonskom korpusu, očekivali (razdvajanje fraza). Točkice, naime, stoje i između manjih izgovornih cjelina (bliskih sintagmama), ponekad i između pojedinih riječi ili

⁷⁸ U *FgLond*, uopće, vrlo rijetko nalazimo ikakav znak na mjestima izgovornog raščlanjivanja.

⁷⁹ Na tome mjestu nalazimo i jedan primjer - dvotočke.

⁸⁰ Usp. i *VAJS 1932: 110-111*.

⁸¹ Čini se da je trotočka svojim oblikom vrlo bliska dvotočki s potezom. Teško je reći radi li se o kakvoj genetskoj vezi.

⁸² U *FgLond* vrlo rijetko susrećemo jednu točku.

združenica. Mislimo kako su u takvim primjerima točkice još pratile bjelinu radi čuvanja starog pravila o neprekinutom pisanju. Kao da je posrijedi prijelazna etapa prema tekstovima koji će uvažiti bjelinu kao samostalni granični grafijski znak.⁸³ Vrlo je zanimljivo da upravo u *FgVind* bjelina ima upravo najčvršći status! Ovdje valja reći da nismo zamijetili nikakvo indikativno približavanje puntuacijskih rješenja praksi zasvjedočenoj u latinskim tekstovima. Tamošnja puntuacija počiva na uporabi bogatijeg puntuacijskog inventara, s razvedenijim funkcijama, iako umnogome vrijede ista načela uvrštavanja (prema logičko-semantičkim cjelinama).

U toj drugoj skupini posrijedi je, mislimo, preklapanje dviju silnica, odnosno razvijanje jedne, nove, tendencije i čuvanje starog pravila: s jedne strane započeo je već proces rastavljanja riječi odnosno združenica (uz neke prijelazne oblike gdje se izdvajaju i jedinice od nekoliko riječi prozodijski povezanih), kako se vidi i u *FgVind* i *FgLond*, ali se dobro pamti staro pravilo o točkicama na takvim mjestima. Te su se točkice, ili dobar dio njih, mogle upisivati naknadno pri autorovoj korekturi, a ne bi bilo ni neobično da je to provodila neka druga osoba. Što se tiče vremenskog i prostornog poretka, provokantno je, u tom pogledu, izdvajanje *FgVind* u kojima bjelina stoji, posve prepoznatljivo, samostalno. U potrazi za relativnim redoslijedom, što podrazumijeva stanovito zanemarivanje subjektivnih čimbenika, smatramo da otklon od pravila (napuštanje puntuacije u bjelinama) mora biti mlade nego pravilo (bjeline ispunjene točkama). Problem se, doduše, može postaviti i drugačije: upisivanje točkica u bjeline može se protumačiti nekakvom epizodom u povijesti glagoljskog pisanja (težnja za uspostavom gotovo zaboravljenih pravila), karakterističnom za hrvatsko XII. stoljeće, i to nakon *BL*.⁸⁴ No, manje je vjerojatno da takvim kompliciranjem možemo pridonijeti razumijevanju. Prema stanju u bjelinama i prema puntuacijskom stanju, nastanak *FgVind* mogli bismo pomaknuti malo unaprijed, otprilike iza nastanka *Bašćanskih ostržaka*, te - ne uvažimo li prostornu razgraničenost - i iza *FgBud*, *FgGrš*, *FgKij* (...).⁸⁵

Pored ovakvih pokušaja uočavanja pravilnosti i razvojnosti odabranih rješenja, obrađeni materijal nam nudi mogućnost procjene uređenosti odabranih rješenja. Malo sačuvanih spomenika za veliko razdoblje i za velik prostor svakako nije reprezentativan uzorak, ali u mnogočemu može svjedočiti o razvijenosti glagoljske pismovne kulture. Među uređene tekstove, s obzirom na puntuaciju, možemo ubrojiti: *Bečke listiće*, vjerojatno i *Bašćanske ostrške*, te *Budimpeštanski odlomak* i *Grškovićevo odlomak apostola*. Očigledno, primjeri s hrvatskog zapada dominiraju.

⁸³ U tom pogledu *Kijevski listići* prilično su, zbog svog poremećenog pravila o neprekinutom pisanju, neobični.

⁸⁴ Kad bi *FgVind* bili stariji od npr. *FgBud* ili *FgGrš*, vjerojatno bi i njih zahvatila korektorska intervencija.

⁸⁵ Zanimljivo je da *FgLond* pokazuje u pogledu rastavljanja riječi bjelinom veće poštivanje stare norme o slivenom pisanju nego *FgVind*.

S druge strane, vrlo su slabo uređeni (u različitim razmjerima), pretežitom oni s istoka: *Prva stranica Kijevskih listića*, *Mibanovićev odlomak apostola*, *Splitski odlomak misala*, te *Londonski odlomak brevijara*. Dakako, stupanj uređenosti nema izravne veze s datiranjem tekstova. Puntuacijska, a i mnoga druga uređenost krasila je stare kanonske tekstove, a urušavanje je nastupilo kasnije. Prepoznatljive korake k sustavnom uređivanju i ujednačavanju rješenja, na svim grafijskim planovima, prepoznat ćemo u dolazećem - XIII. stoljeću.

Na kraju ovog potpoglavlja nudimo i kratku tablicu osnovnih puntuacijskih osobina naših fragmenata iz XII. stoljeća, kojima smo se služili pri izvođenju navedenih zaključaka:

XII. st.		FgVind	Bašč. ostrišci	FgLond	FgBud	FgGrš	FgKij	FgMih	FgSpal
INVENTAR	izg. cjelina	:	:	.	:	:	.	., : rijetko	:
	veći segmenti	: ~~~~~	nema primjera	☾ rubrike :- tekst.ods.	.,	:	.	., :	., ~ rijetko
točkice u svakoj bjelini		Ne	Da	Ne	Da	Da	Da	Da	Da
točkice na »neopravdanim« mjestima		Ne	Ne	Ne	Možda jedna (čr6v6)	Da	Ne	Da	Svugdje samo ne uputar riječi i združenica

Puntuacija u hrvatskoglagoljskim tekstovima XIII. st.

S obzirom na raznoliku praksu u fragmentima XII. st., i na zapaženu neuređenost u nekim tadašnjim spomenicima, zanimljivo je vidjeti koja će tendencija iz tog previrućeg razdoblja pretegnuti u narednom stoljeću poznatom po smirivanju i pretpostavljenoj reformi (reformama?).

Kad bismo, kao početnici, uzeli sve najstarije hrvatskoglagoljske fragmente, ne znajući ni njihovu grubu vremensku podjelu, i pregledali puntuacijsko stanje, jasno bi se izdvojila skupina s manje-više ujednačenim rješenjima. Ta bi se skupina umnogome preklopila s popisom fragmenata iz XIII. st., iz vremena znatno veće glagoljičke produkcije, iz vremena pretpostavljenih reforma.

Kukuljevićev odlomak misala, vidjeli smo već i na drugim razinama, iskazuje znatnu uređenost. Na puntuacijskome planu dađu se uočiti dva različita znaka, međusobno slična, ali ipak prepoznatljivo različita. Tako se na manjoj razini koristi jedna točka, dakako postavljena u sredini retka, a na većoj, međuodsjećnoj, pomalo zakrivljen vodoravan potez (└), nastao vje-

rojatno od točkice. Oba se znaka primjenjuju vrlo dosljedno, i u teksturi pisanoj manjim slovima, i u onoj s većima. Postojanje posebnog znaka za obilježavanje kraja većih tekstnih cjelina pokazatelj je stanovite starine (u najmlađim će se XIII-stoljetnim fragmentima, npr. u *Legendi o Svetoj Tekli, Pazinskim fragmentima* punktuacijski znakovi na svim pozicijama izjednačiti, iako će se još rijetko susretati spomenuti potez⁸⁶). Bjelina funkcionira kao samostalan znak, iako se rastavljanje riječi i združnica još ne provodi posve dosljedno. Slučajeve neprimjerene uporabe nismo našli, a primjera gdje bismo točkicu mogli još očekivati ima vrlo malo. Na koncu možemo reći kako je punktuacija u *FgKuk*, u skladu s vrijedećim običajima, dobro ispunila svoju ulogu.

Vrbnički fragmenti brevijara obično se svrstavaju, vidjeli smo već, na početak XIII. stoljeća. Od 4 lista, za koje je Štefanić ustvrdio da pripadaju dvama različitim kodeksima (AD/brevijar-lekcionar/+BC/brevijar-antifonar/), a jednoj jezičnoj redakciji, možda i ruci,⁸⁷ dobro su čitljive stranice: *Cb*, *Da* i donekle *Bb*. Prema tome, tamo ćemo usmjeriti svoju pozornost. Prvi je dojam da je punktuacijsko stanje neurednije nego u *FgKuk*. Može se reći kako pisar razlikuje dvije razine punktuacijskog razgođivanja: na nižoj razini koristi se jednom točkom, a na većoj - na granici iza tekstnih odsječaka - simboličkim prikazom dviju ruku okrenutih nasuprot jedna drugoj () i vodoravnim, zakrivljenim potezom, kao i u *FgKuk*.⁸⁸ Struktura teksta prilično je ulomljena, slično *FgLond*, pa i iz toga proizlaze neke zakonitosti; npr. očekivali bismo točkicu iza svake rubrične kratice (*orc*, *kpt*, *an*, *ps...*), ali ih uglavnom ondje - za razliku od *FgLond* - ne nalazimo.⁸⁹ Možemo zaključiti da je punktuacijska praksa u *FgVb* (Vrbničkim fragmentima brevijara) najbliža upravo onoj u *FgKuk*, iako stječemo dojam da je u *FgKuk* ipak nešto dorađenija i dosljednija. U svakom slučaju, gledamo li vremenski, ovaj odlomak morao bi biti mladi od onih koji ne razlikuju uporabu točkica od bjeline (npr. od *FgLond*), ali vjerojatno stariji od onih koji njeguju dosljedniju i funkcionalniju uporabu (kao npr. *Fragment brevijara uz Novakov misal*, ili *Legenda o Svetoj Tekli*). Prema tomu mogli bismo potvrditi njegov smještaj na početak XIII. stoljeća.

⁸⁶ U XIV-stoljetnim tekstovima taj će potez još rjeđe biti u uporabi (tek radi popunjavanja eventualno većeg razmaka), usp. npr. *Vatikanski misal Illyr. 4, Brevijar Vida Omišljanina*. Tisku je tek takav znak bio neprimjeren, pa umjesto njega stoji ishodišna točkica (usp. npr. *Prvotisak, Senjski misal*). Osim grafetičkih razloga (nestajanja potrebe za posebnim znakom, kada je početak sljedećeg poglavlja sugerirao i veći razmak, i majuskula na početku sljedećeg odlomka), grafičkih (razmaci su u teksturi visokih i zgusnutih slova bili sve manji), zacijelo su bili važni i tipografski razlozi.

⁸⁷ ŠTEFANIĆ 1960: 323

⁸⁸ Ako na kraju odsječka do kraja retka ostane više mjesta, ispunit će se ornamentima.

⁸⁹ Marija Pantelić ih na tim mjestima u svojoj transliteraciji, prema očekivanjima, redovito stavlja - iako ih u izvorniku na tim mjestima nema. Usp. PANTELIĆ 1993: 79-87

S početka tog stoljeća vjerojatno je i *Birbinski odlomak misala*. Ipak, punktuacijsko stanje to ne može potvrditi, jer je odlomak vrlo malen i još pritom veoma oštećen. Milčetićeva transliteracija pokazuje nekoliko točkica (jednostrukih), i to uvijek između kratkih odjeljaka koji počinju majuskulnim slovom.⁹⁰ Milčetićeva točkica zapravo jest isti onaj vodoravni, zakrivljeni potez koji smo na istim pozicijama sretali u *FgKuk* i u *FgVb*. I Milčetić je dakle ukazao na vezu između tog poteza i točkice. I po ovome kriteriju dakle *FgBud* pripada krugu najstarijih fragmenata XIII. st., dakle iz prve polovice tog stoljeća.

Toj se skupini pridružuje i *Epistola o nedjelji*: između izgovornih odsječaka (sintagmi) stoji jedna točkica, a između većih - zakrivljeni vodoravni potez, smješten u poveću bjelinu.

U *Fragmentima brevijara uz Novakov misal (a,b)* također se još dobro razlikuju dvije punktuacijske razine, iako se na prvi pogled upotrebljuje uvijek samo jedna točkica. Naime, kao razdjelni znak između većih cjelina - točkica se vidljivo izdužuje laganim potezom (•—). Kao takva stoji uglavnom i između rubričnih naputaka, npr. *kpt, an, orc...* (ako je rubrični tekst veći, unutar će se njega ipak naći »obične« točkice). Kao razgodni znak u ovom se odlomku pojavljuju i ornamenti, različitih oblika, i to ispred pojedinih časova, no - moramo reći - ne posve dosljedno: nekoliko je primjera gdje ispred početka časa stoji ipak samo točka s produženim potezom. Iako su opažene male nedosljednosti - ovi fragmenti, vjerojatno izvorno iz istoga kodeksa, odražavaju razvijenu punktuacijsku uređenost teksture.

List brevijara s kraja Ročkog misala u punktuacijskom je smislu manje ureden. Razlike između uporabnih razina nisu prepoznatljive: svuda se upisuje tek jedna točkica. Ona se doduše gdjekad produžuje potezom, i to između većih tekstnih cjelina (posrijedi je dakle već uznapredovalo reduciranje razlikovnosti punktuiranja prema tekstnim razinama). Možemo također reći kako se točkice često koriste, odnosno tekstura je lomljena prema manjim izgovornim segmentima. Ponovno moramo upozoriti kako se u transliteraciji M. Pantelić u tom smislu potkralo nekoliko važnih pogrešaka. Tek kad se one isprave prema izvornom stanju možemo uvidjeti da distribucija točkica dobro slijedi izgovorni ritam.

Pisar *Zagrebačkog fragmenta 46 ab* također se koristio samo jednom točkom. Tek ponekad, nikako dosljedno, ispred nove tekstne cjeline ili između rubričnih naputaka, točkica će se izdužiti u potez. No, znatno je češći slučaj da na takvim pozicijama također stoji jedna točkica - ma koliko ustanovljena bjelina bila velika. Pravilnost je njihove distribucije uobičajena, odnosno vrlo slična stanju u ostalim XIII-stoljetnim fragmentima: s rijetkim iznimkama točkice slijede izgovornu tekstnu organizaciju.

Na fotografiji *Dvolista glagoljskog brevijara iz Trsta* vrlo se teško, zbog izbjeljenosti izvornika, dade očitati interpunkcija. Stoga se u procjenu njezi-

⁹⁰ MILČETIĆ 1955: 121

ne dosljednosti nećemo upuštati, iako možemo reći da ne bismo očekivali znatnija odstupanja od naznačene prakse. Čini se, također, da se i ovaj fragment koristi samo jednom točkom za ispunjavanje svih interpunkcijskih funkcija. Na nižoj razini, štoviše, vrlo često, naprimjer: /.../ *Poběžđajutъ s(ve)ti m(u)č(eni)ci H(r)sto)vi . iže podže podъ Maksimiěnom' . semrtъ uvečaše vzeti . s' s(ve)tim' Mauriciem' . č(ša)rstviě n(e)b(e)skaě v' zeše . Aleluě /.../ (2a).⁹¹ Iako velikih bjelina iza tekstnih cjelina ima napretek, ornament (𐌆𐌿) se koristi tek dvaput. Zanimljivo je povremeno uvećanje prvog slova iza točkice, na nižoj razini, npr na stranici 1b.⁹² Ta će se tendencija još razvijati do XV. st. (usp. naprimjer stanje u *Prvotisku*). Usporedi također poglavlje o velikim slovima. Valja još naglasiti da se točkice iza rubričnih naputaka (*ant, kpt, brš...*) vrlo često ne pišu, osobito kad su smještene na kraj retka.*

Kako već očekujemo, i u *Ljubljanskom homilijaru* - nalazimo samo jednu točkicu, bez obzira na funkciju. Po pravilnosti odnosno dosljednosti primjene ovaj ulomak potvrđuje svoju »neobičnost« u kontekstu XIII-stoljetnih fragmenata, zasvjedočenu i na drugim grafetičkim razinama (u linijskom ustroju, bjelinama, jerovima). Već na prvi pogled može se uočiti kako su točkice postavljene bez osobitog reda, tek se ponekad poklapajući s pretpostavljenom izgovornom stankom. Naprimjer: *Na egda sie g(lago)letъ se . da B(o)gъ i č(lově)kъ . ljubo v' s(ve)ti gradъ . ljubo na goru . visoku zělo . odv dbevla poč' bilъ bi . mislъb nēkihъ č(lově)kъ ubēgeat' . č(lově)scě uši sie slušeće . ustrašae-ta se (1b)*. Evo i nekoliko primjera gdje točkici nikako ne bi bilo mjesto: *i otъ ud' ego nasъ radi bvenъ . biti i raspetъ (1c)*; *Da tamo ego d(u)hъ . s(ve)ti velъ bi . idēže d(u)hъ zlobivi (1b)*; *ne tokmo . nēmъ . na i slēpъ bivъ pravitъ se (2d)*.⁹³ I na većoj, međutekstnoj, razini velika je nedosljednost: ponekad nalazimo točkice, ali češće - ne. I između rubričnih naputaka slično je stanje. Pri procjeni, dakle, interpunkcijske slike ovog odlomka nameće se pitanje: Je li takva nedosljedna slika odraz starijega stanja, kada se još nisu provodila reformska rješenja, ili je pak posrijedi zapuštanje već zavladao pravila? U skladu s ostalim grafetičkim osobinama ovog spomenika (osobito prema odvajanju riječi), a i prema postojanju XIII. stoljeću primjerenih rješenja (npr. jedna točka na svim pozicijama, jer su majuskule na početku sljedećeg odlomka već ustanovile granicu), držimo kako je riječ o drugoj mogućnosti. Znajući da mladi spomenici, oni XIV. stoljeća, neće podržati takav nagoviješteni raspad koliko-toliko stabiliziranih pravila, držimo kako je riječ o slobodi konkretnog pisara.

Da bismo dokumentirali standardizaciju rješenja u mladim spomenicima, predočit ćemo stanje u *Legendi o Svetoj Tekli*, fragmentu s možda najuzornijom vizualnotekstnom (grafičkom i grafetičkom) organizacijom, vje-

⁹¹ PANTELIĆ 1993: 108

⁹² PANTELIĆ 1993: 105

⁹³ Sljedeći transliteraciju što ju je predočila M. Pantelić, unijeli smo ispravke interpunkcijskog stanja, prema fotografijama objavljenima na istome mjestu. Usp. PANTELIĆ 1993: 111-114.

rojatno s kraja XIII. st.⁹⁴ (a moguće i s početka XIV.). Ondje je, naime, distribucija točkica (uvijek jednostrukih!) - primjerna. Napravili smo i pokus: u transliteraciji M. Mihaljevića (*Tr*), gdje točkice gotovo da i nisu zabilježene, prema izgovornim pauzama koje zahtijeva sintaksa i već uvriježeni običaji (točkice pri nabranjanju, npr.), pretpostavili smo točkice. Usporedivši zatim vlastito rješenje s izvornim - lako smo ustvrdili veliku podudarnost. Kroz cijeli sačuvani tekst rješenja su, baš kao i na drugim razinama, dobro uređena. To svakako svjedoči o završenom i stabiliziranom procesu započetom reformom u XIII. st. Ne možemo zasigurno datirati ovaj spomenik u XIV. st., ali činjenica je da ga po grafijskim rješenjima mnogošto veže više s XIV-stoljetnim tekstovima ustavne uglate glagoljice, negoli s još uvijek nestandardiziranim XIII-stoljetnim rukopisima. Iako se u jako oštećenim i teško čitljivim *Pazinskim fragmentima* malo koja točkica može prepoznati, daje se naslutiti kako je stanje vrlo slično onome u *Legendi o Svetoj Tekli*.

Preostalo je još promotriti nekoliko fragmenata iz XIII. st. (*Homilija na blagovijest* /fg. 16/, *Omišaljski list apostola*, *Tri fragmenta pasionala s Krka*). Međutim, njihova je oštećenost tolika, da se na fotokopijama kojima raspolažemo malo koja točkica vidi. A ono što se i prepoznaje daleko je od reprezentativnog uzorka. Usudimo se samo konstatirati da se i u njima primjenjuje za tekstove XIII. st. uvriježena praksa o upisivanju jedne točkice na svim pozicijama.⁹⁵

Zaključak

Već i sam nerazmjer količine teksta posvećene glagoljskim fragmentima XII. st. i onima iz, kako pretpostavljamo dakako, XIII. st., potvrđuje i na drugim grafijskim razinama dokumentiranu činjenicu, kako je XIII. stoljeće zahvatilo snažno ujednačavanje reformom (reformama) odabranih rješenja. Znanstvenom bi diskursu, čini nam se, bolje odgovaralo - bar kad je riječ o pojedinim razinama (prije usporednog prikaza i konačne procjene) - govoriti o prijerreformnom i poslijereformnom razdoblju. Svi dakako ovdje u XIII. st. uvršteni i opisani spomenici pripadaju svakako reformnom dobu. Drugim riječima, to bi značilo da bi se neki od XII-stoljetnih, dakle »prijereformnih«, mogli smjestiti i na početak XIII. st., pod pretpostavkom da se reforma počela provoditi bliže sredini stoljeća.

Prema načelu da ujednačavanje postaje s vremenom sve snažnije i dosljednije, do trenutka kad postigne manje-više optimalnu ravan (uz što se vezuju i slučajevi urušavanja pravila, tj. dekadencije), mogli bismo opisane fragmente poredati pretpostavljajući da njihov poredak predstavlja i kro-

⁹⁴ Većina paleoslavista drži kako je riječ o XIII. st. Usp. ŠTEFANIĆ 1969: 43-44.

⁹⁵ Za *Omišaljski list apostola* Vj. Štefanić je ustvrdio kako se uz točkicu, kao interpunkcijski znak, upisuje i krivulja, no ne kaže na kojim pozicijama. Usp. ŠTEFANIĆ 1960: 197.

nologiju. Uostalom, uvijek moramo imati na umu relativnost procjene, kako na pojedinačnim razinama, tako i na općenitijim (grafetičkim > grafijskim > jezičnim), sve do konačne prosudbe.

Navedimo i reformska rješenja koja se daju prepoznati i na temelju kojih prosuđujemo dosljednost primjene:

- *punktuacijski fond*: u XII. st. na zapadu se čuva razlika u punktuiranju s obzirom na dvije tekstne razine (*FgVind*: dvotočka - dvotočka sa 6 poteščića, *FgLond*: točka - potez/dvotočka i potez), a na istoku se razlika uglavnom dokinula (u *FgSpal* još ponekad vidimo za veću razinu trotočje ili dvotočje s potezom); u XIII. stoljeću isprva dolazi do podjele jedne točke (koja je prevladala u odnosu na dvotočke) po tekstnoj razini gdje se upisuje: iza većih tekstnih cjelina upisuje se potez; što se više približavamo kraju stoljeća - na svim pozicijama stoji isti znak (točkica), kako će uglavnom biti i u mlađim stoljećima. Zanimljivo je dakle da će se u XIII-stoljetnim tekstovima (redom sa zapada) i nadalje čuvati razlika u punktuiranju, ovisno o tekstnoj razini, duže nego u istočnim XII-stoljetnim (tamo je tada dokinuta): *FgKij*, *FgGrš*, pa velikim dijelom i *FgMib*, *FgSpal*.

- *dosljednost primjene odabranih rješenja, za svaku razinu posebno*: vrlo dobro poštivanje pravila, osobito izgovornih kriterija na nižoj razini; iznimke su samo malo češće kod obilježavanja granica tekstnih cjelina (veća razina); kod označavanja rubričnih naputaka vlada najveći nered - sve se, naime, češće događa da ondje ne stoji nikakav punktuacijski znak.

- *odnos prema drugim razgodnim znakovima (veće slovo ili majuskula, ornament, veći razmaci)*: pošto se razdvojila funkcija bjeline od punktuacije, na nižoj razini, veći razmaci dobili su i svoje novo značenje. Uočavaju se znatno bolje, pa i nije nužno upisivanje točkica (osobito oko rubričnih naputaka). Pritom treba imati na umu da se rubrike, kao što im i sama riječ kaže, pišu i drugom bojom; često su i drugačije veličine (majuskule), ili je to barem prvo slovo. Gdjekad, osobito u mlađih fragmenata, stoji i kakav ornament.

- *medupismovni utjecaji*: mislimo da ne možemo govoriti o izravnim utjecajima ni latiničkoga ni ćirilčkog pisanja, iako je očigledno da se u sva tri pisma sve više koristi jedna točkica. U latinskom pisanju punktuacija je još uvijek razvedenija (više znakova /ili više pozicija istih znakova/ za različite funkcije).

Na temelju obrade osnovane na navedenim kriterijima, napravili smo grubu podjelu našeg XIII-stoljetnog korpusa:

- razlikuju se dva punktuacijska znaka (doduše istoga podrijetla), s obzirom na razinu uporabe (točkica : potez): *Kukuljevićev odlomak misala*, *Vrbnički fragment brevijara*, *Birbinjski odlomak misala*, *Epistola o nedjelji*, *Fragmenti brevijara uz Novakov misal*.

- prijelaznoj bi skupini, gdje se tek ponegdje zamjećuje na kraju odlomaka - potez, pripadali: *List brevijara s kraja Ročkog misala*, *Homilija na blagovijest*.

- najmlađoj skupini, na koju će se nastaviti praksa mladih stoljeća, gdje stoji samo točkica na svim pozicijama, tek uz vrlo rijetku pojavu poteza, pripadaju: *Dvolist glaoljskog brevijara iz Trsta, Legenda o Svetoj Tekli, Pazinski odlomci.*

Ljubljanski je homilijar i na punktuacijskoj razini poseban. Da je riječ o dekadenciji rješenja, a ne o podrijetlu iz starijeg, neuređenog razdoblja, znamo po odabiru samo jedne točkice za sve pozicije. Znak je urušavanja norme posvemašnje nepoštivanje pravila o izvornom kriteriju razmjesta točkica.

Literatura:

- BAUDUSCH 1988, Baudusch, R.: »Zur relativen Autonomie der Interpunktion«, u: NERIUS-AUGST 1988, str. 103-113
- BEHRENS 1989, Behrens, U.: »Interpunktion als Markierung syntaktischer Konstruktionen«, u: EISENBERG-GÜNTHER 1989 : 11-22
- BROWN 1993. Brown, J.: »A Palaeographer's View (the selected writings of Julian Brown)«, London 1993
- ĐORĐIĆ 1987, Đorđić, P.: »Istorija srpske cirilice«, Beograd 1987
- EISENBERG-GÜNTHER 1989, Eisenberg, P. i Günther, H. (ur.): »Schriftsystem und Orthographie«, Tübingen 1989
- GALLMANN 1985, Gallmann, P.: »Graphische Elemente der geschriebenen Sprache«, Tübingen 1985
- GARDTHAUSEN 1879, Gardthausen, V.: »Griechische palaeographie«, Leipzig 1879
- GARDTHAUSEN 1913, Gardthausen, V.: »Griechische Palaographie« II, Leipzig 1913
- GEITLER 1883, Geitler, L.: »Die Albanesischen und Slavischen Schriften«, Beč 1883
- HAMM 1970, Hamm, J.: »Staroslavenska gramatika«, Zagreb 1970
- HERCIGONJA 1975, Hercigonja, E.: »Srednjovjekovna književnost«, u: *Povijest hrvatske književnosti*, knj. II, Zagreb 1975
- HERCIGONJA 1983, Hercigonja, E.: »Nad iskonom hrvatske knjige«, Zagreb 1983
- ILČEV 1987, Ilčev, P.: »Načlenki na morfemnata segmentacija v starob6lgarski« u: *Palaeobulgarica/ Starob6lgaristika*, XI (1987), I, Sofija 1987
- IVANOVA 1977, Ivanova, T. A.: »Staroslavjanskij jazyk«, Moskva 1977
- JAGIĆ 1911, Jagić, V.: »Glagoličeskoe pismo«, u: *Enciklopedija Slavjanskoj filologii* 3, Petrograd 1911
- KARSKI 1979, Karski, E. F.: »Slavjanskaja kirillovskaja paleografija«, Moskva 1979 (1. izdanje: 1928)
- KIRALY 1955, Kiraly, P.: »Das Budapestter glagolitische Fragment«, u: *Studia Slavica* 1/2, 311-332, Budimpešta 1955
- LOWE 1914, Lowe, E. A.: »The beneventan script. A history of south Italian minuscule«, Oxford 1914
- McCASKILL 1999, McCaskill, M. (Langley Research Center; Hampton, Virginia): prema - <http://sti.larc.nasa.gov/html/Chapt3/Chapt3-TOC.html> (1999)
- MILČETIĆ 1955, Milčetić, I.: »Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu«, u: *Radovi Staroslavenskog instituta II*, Zagreb 1955, 93-142
- NERIUS-AUGST 1988, Nerius, D.-Augst, G. (ur.): Probleme der geschriebenen Sprache, Beiträge zur Schriftlinguistik auf dem XIV. Internationalen Linguistenkongress 1987 in Berlin, Berlin 1988
- NOVAK 1952, Novak, V.: »Latinska paleografija«, Beograd 1952

- PANTELIĆ 1985, Pantelić, M.: »O Kijevskim i Sinajskim listićima«, u: *Slovo* 35, Zagreb 1985, str. 5-56
- PANTELIĆ 1993, Pantelić, M.: »Fragmenti hrvatskoglagoljskoga brevijara starije redakcije iz 13. stoljeća«, *Slovo* 41-43, str. 61-146
- REINHARDT-TURILOV 1990, Reinhardt, J.-Turilov, A. A.: »Budapeštiskij glagoličeskij otrvyok; drevnejšij slavjanskij spisok Žitija Simeona Stolpnika«, *Slovo* 39-40, Zagreb 1989-1990, str. 37-44
- STIPIŠIĆ 1991, Stipišić, J.: »Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi«, Zagreb 1991
- ŠTEFANIĆ /strojopis/, Štefanić, V.: »Pregled glagoljske paleografije« (strojopis, u Staroslavenskom institutu u Zagrebu)
- ŠTEFANIĆ 1957, Štefanić, V.: »Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije«, *Slovo* 6-6, Zagreb 1957, 54-133
- ŠTEFANIĆ 1960, Štefanić, Vj.: »Glagoljski rukopisi otoka Krka«, Djela JAZU, knj. 51, Zagreb 1960
- ŠTEFANIĆ 1969, Štefanić, V.: »Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije«, I. dio, Zagreb 1969
- THOMPSON 1975, Thompson, E. M.: »A Handbook of Greek and Latin Palaeography«, Chicago 1975 (1. izdanje: 1901)
- TRUBETZKOY 1954, Trubetzkoy, N. S.: »Altkirchenslavische Grammatik«, Beč 1954
- VAJS 1932, Vajs, J.: »Rukovet hlaholské paleografie«, Prag 1932

Summary:

After a basic survey of punctuation practices in Greek, Latin, Cyrillic and canonic Glagolitic texts of the early Middle Ages, the relationship between such inherited practices and the innovations in oldest Croatian Glagolitic texts of the 12th and 13th centuries is also evaluated. The former century is marked by a great lack of regulation, not only among texts, but also within each individual text. Full stops often serve only as mere addition in unedited spacing between words, and syntactic punctuation levels (one, two or more dots) are frequently confused. In the 13th century punctuation mostly presented a means for syntactic divergence and stabilized on two levels: on the lower level (syntagmatic, syntactic) one dot is used, on higher levels two or even several.